

darulfunun ilahiyat

Başvuru: 16.09.2024
Revizyon Talebi: 11.10.2024
Son Revizyon: 29.11.2024
Kabul: 04.12.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Tasnîf ile Tertîb Arasında Medrese Müfredâtını Düşünmek: *Kevâkib-i Seb'a* Üzerinden*

Thinking About Madrasa Curriculum Through the Relationship Between Classification (Tasnîf) and Arrangement (Tartîb): Based on *Kavâkib-i Sab'a*

Şükran Fazlıoğlu

Öz

Osmanlı medreselerindeki eğitim-öğretim sistemi bugün yapılan pek çok araştırmaya rağmen ayrıntılarıyla ortaya konulamamıştır. Çünkü elimizde XVII. yüzyıl öncesine dair müfredat programını veren çalışmalar olmadığı gibi bu yüzyıldan sonraki çalışmalar da tüm Osmanlı coğrafyasını kuşatacak nitelikte değildir. Ancak elimizdeki veriler medreselerdeki eğitim-öğretim programlarının rastgele hazırlanmadığını, müfredatların dönemin bilgi anlayışıyla ve bu anlayıştan hareketle oluşturulan bilimler tasnifiyle yakından alakalı olduğunu göstermektedir. Bu sıkı alakayı 18. yüzyılın başında kaleme alınmış Osmanlı medreselerindeki öğretimin mantığı, okutulan eserler, öğretim yöntemleri ve amaçları gibi hususlarda ayrıntılı bilgi veren *Kevâkib-i Seb'a* adlı eserden takip etmek mümkündür. Çalışmada bu ayrıntılı eserden de hareketle söz konusu ilişki yani müfredatların bilimler tasnifiyle olan ilişkisi ortaya konacaktır. Zira bu ilişkiyi anlamak bize sadece medrese müfredatını, hangi eserin nerede, ne zaman ve niçin okutulduğu bilgisini vermez, aynı zamanda eğitim sisteminin bir felsefesi olup olmadığını da gösterir. Dolayısıyla ilimlerin tertib, tasnif ve taksiminden hareketle Osmanlı medreselerindeki eğitim sisteminin görünmeyen yüzü anlaşılmalı çalışılacaktır. Bu ilişki *Kevâkib-i Seb'a*'nın içeriğinden hareketle ortaya konarak tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: tasnîf, tertîb, taksîm, medrese müfredatı, *Kevâkib-i Seb'a*

Abstract

Despite many studies conducted today, the details of the teaching and learning system in Ottoman madrasas have not been fully elucidated. This is because we lack works that provide curriculum programs before the 17th century, and the studies available after this century do not encompass the entire Ottoman geography. However, the data we have shows that the education programs in madrasas were not prepared randomly; rather, the curricula were closely related to the understanding of knowledge of the period and the classification of sciences derived from this understanding. This close relationship can be observed in the *Kavâkib-i Sab'a*, a work written in the early 18th century that provides detailed information about the logic of teaching in Ottoman madrasas, the works taught, the teaching methods, and the objectives. In this study, this relationship will be examined based on this work. Understanding this relationship not only gives us information about the madrasa curriculum and why certain works were taught at specific times, but also shows whether there was a philosophy behind the education system.

Keywords: classification (tasnîf), arrangement (tartîb), division (taksîm), madrasa curriculum, *Kavâkib-i Sab'a*

* Bu çalışma, 7-9 Eylül 2022 tarihinde yapılan III. Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi'nde sunulan bildirinin makale formatında hazırlanmış halidir.

** Sorumlu Yazar: Şükran Fazlıoğlu (Prof. Dr.), Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagatı Bölümü, İstanbul, Türkiye. E-posta: sukran.fazlioglu@marmara.edu.tr ORCID: 0000-0003-3738-4645

Atf: Fazlıoğlu, Şükran. "Tasnîf ile Tertîb Arasında Medrese Müfredatını Düşünmek: Kevâkib-i Seb'a Üzerinden." *darulfunun ilahiyat* 36, 1 (2025): 67–96. <https://doi.org/10.26650/di.2025.36.1.1550753>

Extended Summary

Education, or “tarbiya,” means the gradual transmission (with age ranges in mind) of a society’s set of behaviours to its members, while instruction, or “talīm/tadris,” means the transmission of knowledge. The purpose of this transmission is, at its core, the desire to perpetuate and sustain their culture and civilisation. This continuity can only be achieved by individuals organising their lives with consideration for the accumulated knowledge of that culture. Therefore, the fundamental aim of education and instruction is for the culture to produce and cultivate the type of person it wishes to see and even possess. For instruction, it is necessary first to prepare a curriculum using a method that makes this transmission possible, which works written from the second half of the 17th century to the 18th century largely refer to as “tartīb.” However, it should not be overlooked that “tartīb,” or curriculum, is prepared based on “tasnīf” or classifications that consider the scientific understanding of that culture and civilisation and its relationships between sciences. In other words, there is a close relationship between “tartīb” (disposition) and “tasnīf” (classification). Just as the classification of sciences is directly related to the existing knowledge—in other words, the conceptualisation of God, the Universe, and Man of that era—it can be said that the “tartīb” or curriculum, is shaped according to the understanding of knowledge of the period that guides the classification of sciences. For this reason, a science or even a work not included in the madrasa programs of a particular period can be brought to light and thought centuries later.

At this point, it is also necessary to mention the concept of “taksīm.” Although in the modern era “tasnīf” and “taksīm” are often used interchangeably, there is actually a traditional distinction between them. Taşköprülü-zâde (d. 968/1561), in his work *Miftâh al-Saâda wa Misbâh al-Siyâda*, wrote a section titled ‘ilm takâsim al-ulûm’ and stated that this branch of science investigates the “gradual descent from the most general subject to the most specific subject,” thereby identifying the broader category within which any given branch of science falls. Within this principle, since metaphysics (al-ilm al-ilâhi) encompasses the most general subject, other sciences are divided into its branches. Therefore, in the classical understanding of science, “taksīm” is related to the division of a genus into its forms and sections. In other words, in the Islamic tradition, science is singular and thus divided (taksīm) according to intrinsic qualities such as conception and affirmation. Sciences (ulûm), on the other hand, are classified (tasnīf); this is carried out according to accidental qualities, such as theoretical sciences, practical sciences, and their sub-branches. The conclusion is clear: science is divided (taksīm), sciences are classified (tasnīf), and the curriculum is dispositioned (tartīb).

In light of this, the concept of Tartīb/Tartīb al-ulûm should be considered within two dimensions. First, it involves the arrangement of sciences that are deemed necessary to be included in the curriculum according to the understanding of knowledge of the period,

ordered in a specific sequence while considering their hierarchy. The other dimension pertains to the teaching of a single science, where the preferred works are taught in a specific order based on the levels and topics within that science.

The goal of education is to study the sciences in the most beneficial way within a specific hierarchy. While “taksîm” and “tasnîf” largely rely on theological-philosophical considerations, the curriculum is shaped partly by these considerations and partly by the scientific community, society, and political variables. Hence, the curriculum is influenced not only by scientific needs but also by many non-scientific factors. Therefore, given the time period and circumstances, both the theological-philosophical considerations and their needs or priorities change over time, resulting in the alteration of the curriculum content as well.

The work titled *Kavâkib-i Sab'a* (authored in 1152/1739), commissioned by the Ottoman Empire at the request of France in the early 18th century, is an important text through which we can observe the combination of classification (tasnîf) and disposition (tartîb). This work, which can be considered the official curriculum of the late Ottoman madrasahs, consists of an introduction, two main sections, and a conclusion. In the first of these main sections, the focus is on classification (tasnîf), and in the second, on disposition (tartîb). In other words, the author first classifies the sciences within Islamic civilisation and then systematically explains how, in what order, and from which books these sciences were taught in the Ottoman educational institutions, the madrasahs.

Giriş

Osmanlı Devleti'ndeki eğitim-öğretim geleneği, tarihi açıdan İslam medeniyetinin tecrübesine, özellikle de Nizâmiye medreselerindeki *lisânî* ve *naklî*, ayrıca Merv merkezli Büyük Selçuklu-Harizmşahlar medreselerindeki *aklî-hikemî* uygulamaların bir terkiğine dayanır. Şüphesiz ki, bu eğitim-öğretim geleneği en iyi ifadesini *medrese müfredatları*nda bulur. İlk dönem Osmanlı medrese müfredatlarının içeriği hakkında bilgi veren derli toplu eserler günümüze ulaşmamıştır. Ancak XVII. yy.dan itibaren farklı hedeflerle bu müfredatların verildiği çalışmalar mevcuttur. Bunlardan Fransız hükümetinin isteği üzerine, XVIII. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı hükümeti tarafından bir müderrise yazdırılan *Kevâkib-i Seb'a* (telifi 1155/1741)¹ adlı eser, Osmanlı medreselerindeki öğretimin mantığı, okutulan eserler, öğretim yöntemleri ve amaçları gibi hususlarda ayrıntılı bilgi veren elimizdeki en önemli metindir. Eser iki ana bölümden oluşmakta olup yazar birinci bölümde ilimlerin tasnifini verirken ikinci bölümde de bu tasniften hareketle ilimlerin hangi eserler ve yöntem ile tahsil edileceği üzerinde durur. Bir başka ifadeyle ilimlerin tertibini verir. Bu çalışmada söz konusu eserden hareketle tasnif ile tertib arasındaki sıkı ilişki ortaya konduktan sonra yine aynı eser merkeze alınarak Osmanlı medreselerinde okutulan eserlerin okunma düzeni takip edilecek; ilimlerin *iktisâr*, *iktisâd* ve *istiksâ* yani *ilk*, *orta* ve *ileri* olmak üzere üç seviyeye ayrılmasının mantığı araştırılacak; her bir seviyenin *aşağı*, *orta* ve *yukarı* olarak alt-bölümlenmesi, ilimlerin *tertîbi*, *kademeleri* ve hem ilimlerin hem de her bir ilim dalında okutulan eserlerin *öğrenim sırası* ortaya konacaktır. Bu sayede aynı eser üzerinden tasnif ve tertib ilişkisi ortaya konmaya çalışılacaktır.

Tasnîf-Tertîb Birlikteliği

Eğitim yani terbiye bir toplumun davranış manzumesini, öğretim yani talim/ tedris ise bilgi manzumesini tedricî (yaş aralıkları dikkate alınarak) bir şekilde mensuplarına aktarması anlamına gelir. Bu aktarımdan amaç, en derinde o kültür ve medeniyetin kendini devam ettirme, sürekliliğini sağlama arzusudur. Bu süreklilik de ancak bireylerin o kültürün birikimini göz önünde bulundurarak hayatını organize etmesiyle sağlanır. Bu nedenle eğitim ve öğretim ilkece, görülmek istenilen ve hatta sahip olunmak istenilen insan tipinin kültür tarafından üretilmesi, yetiştirilmesi amacını taşır. Tedris için, öncelikle aktarımı mümkün kılacak bir yöntem kullanarak bir müfredat hazırlanması gerekir ki, buna XVII. yüzyılın ikinci yarısı ile XVIII. yüzyılda yazılan eserler büyük oranda *tertîb* adını verirler. Ancak tertibin, yani

1 *Kevâkib-i Seb'a*, Bibliothèque Nationale, Supplement Turcs, nr.196; Nasuhi Ünal Karaarslan, *XVIII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlimiye Dair bir Eser; Kevâkib-i Seb'a Risâlesi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015)

müfredatın o kültür ve medeniyetin ilim anlayışı ile ilimler arası ilişkileri dikkate alarak sınıflandıran *tasnif*lerden hareketle hazırlandığı gerçeği dikkatlerden kaçmamalıdır. Yani tertib ile tasnif arasında sıkı bir ilişki söz konusudur. Her nasıl ki ilimlerin tasnifi mevcuda dair bilgi ile -başka bir ifadeyle dönemin Tanrı, Evren ve İnsan tasavvuru ile- doğrudan alakalı ise tertib yani müfredat da ilimler tasnifine yön veren dönemin bilgi anlayışına göre şekil almıştır denebilir. Bu sebeple belli bir dönemde medrese programlarında yer almayan bir ilim hatta bir eser birkaç yüz yıl sonra ağırlıklı olarak okutuluyor olabilir.

Bu noktada *taksîm* kavramını da anmak gerekir. Zira modern dönemde her ne kadar tasnif ve taksim birbirinin yerine kullanılsa da² aslında aralarında gelenekten gelen bir ayırım mevcuttur. Taşköprülü-zâde (ö. 968/1561) *Miftâhu's-Seâde ve Misbâhu's-Siyâde* adlı eserinde 'ilmu tekâsîmi'l-ulûm' başlığını açıp bu ilim dalının "en genel konudan en özel konuya tedricî inîş" araştırdığını dolayısıyla da herhangi bir ilim dalının içinde bulunduğu daha genelin tespit edilebileceğini söyler. Bu ilke çerçevesinde el-ilmu'l-ilâhî (metafizik) en genel konuya sahip olduğu için diğer ilimler onun fûrûu olarak taksim edilir. Dolayısıyla klasik dönem ilim tasavvurunda taksim, bir *cins* olarak ilmin nevilerine ve fasıllarına ayrılmasıyla alakalıdır.³ Başka bir ifadeyle İslam geleneğinde ilim, tekil olduğundan taksim edilir çünkü zâtî niteliklere göre yapılır: Tasavvur ve tasdik gibi. İlimler (ulûm) ise tasnif edilir; bu da arazî niteliklere göre yürütülür: Nazarî ilimler, amelî ilimler ve bunların alt dalları gibi. Bu da ilmin taksim, ilimlerin tasnif, müfredatın ise tertib edildiği sonucuna götürür.

Tüm bunlardan sonra *Tertîb/Tertîbu'l-ulûm* kavramı iki boyutlu düşünülmelidir. Öncelikle dönemin bilgi anlayışına göre müfredatta yer alması gerektiği düşünülen ilimlerin belli bir sırayla, aralarındaki hiyerarşi de düşünülerek sıralanmasıdır. Diğer boyutu da tek bir ilmin öğretimi sırasında kendi içinde seviye ve meselelere bağlı olarak tercih edilen eserlerin belirli bir sıraya göre okutulmasıdır.

Eğitimde amaç ilimleri en faydalı şekilde belirli bir hiyerarşi içinde tahsil etmektir. Taksim ve tasnif büyük oranda kelâmî-felsefî mülâhazalara dayanırken müfredat, bir tarafıyla bu kelâmî-felsefî mülâhazaları dikkate alır bir tarafıyla

2 İlimlerin sınıflandırıldığı eserlerde *taksîm*, *aksâm* mefhumlarının kullanıldığını da görüyoruz: Ebu Zeyd Ahmed b. Selh el-Belhî'nin (ö. 322/934) *Kitâbu Aksâmî'l-Ulûm* ve İbn Sinâ'nın (ö. 428/1064) *Aksâmu'l-Ulûmî'l-Akliyye* adlı eserleri örnek olarak verilebilir.

3 Taksîm ve tasnif arasındaki ilişkiyi görmek için bkz: Şükran Fazlıoğlu, "Genel ile Özel Arasında Osmanlı Tasnifu'l-ulum Literatürüne Giriş", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, Sayı 40, (Eylül 2019): 51-61. Ayrıca bkz: Recep Alpyağıl, "Taksim-i Ulum Gelenek-inin Kayıp bir Halkası Olarak Emrullah Efendi'nin İlm-i Hikmet/Felsefe Adlı Eseri", *Tanzimat Sonrası Türk düşüncesinde İlimler Tasnifi*, (İstanbul: Çizgi, 2022), 257-268.

da *ilim kamuoyu*, *toplum* ve *siyâsî* değişkenlere bağlı olarak şekillenir. Elbette bu şekillenmeye her zaman ilmî ihtiyaçlar değil, ilmî olmayan pek çok ihtiyaç da etki eder. Öyleyse zaman ve zemin itibarıyla, süreç içinde hem kelâmî-felsefî mülâhazalar hem de ihtiyaçların kendileri ya da öncelik sıraları değiştiğinden müfredatın içeriği de başkalaşabilir.⁴

Kevâkib-i Seb‘a

XVIII. yüzyılın başında Osmanlı Devleti’nin Fransa’nın talebi üzerine yazdığını⁵ *Kevâkib-i seb‘a* (telifi: 1152/1739)⁶ adlı eser son dönem Osmanlı medreselerinin resmi ders programı olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla bu eser *tasnîf* ile *tertib* birlikteliğini takip etmek ve resmi müfredatta nasıl yer bulduğunu görmek için bir fırsat verir. Müellifin kendi ismini zikretmediği eser⁷ bir mukaddime, iki ana bölüm ve hatime şeklinde düzenlenmiş ve bu iki ana bölümünden ilkinde tasnif, ikincisinde de tertib konu edilmiştir. Yani müellif öncelikle İslam medeniyetinde yer alan ilimleri tasnif etmiş; sonra da bu tasniften hareketle bu ilimlerin Osmanlı eğitim kurumları olan medreselerde nasıl, hangi sırayla, hangi kitaplardan öğretildiğini sistematik bir şekilde açıklamıştır.

Müellif ‘Mukaddime’de öncelikle *fâide* başlığı altında i. ilmin mâhiyeti; ii. ilmin mevzuu; iii. ilmin gaye, faide, illet-i gâiyye ve garazı; iv. taksîmi; v. fazileti olmak üzere beş konuyu ele alır ve böylece konusu ilimler olan eserinde

4 Ulûmu’l-edeb ile müfredatın uyumuna yoğunlaşan bir çalışma için bkz: Nazife Nihal İnce, “The Extent Of Correspondence Between Curriculum And Science Classifications In The Ottoman State (16th To 19th Centuries)”, *People: International Journal of Social Sciences*, 4(1), 153-164.

5 Eserin girişinden müellife eserin yazılma talebinin Reisülküttâb Mustafa Efendi’nin damadı ve kendisinin öğrencisi Ebubekir Efendi tarafından iletildiğini anlıyoruz. Ayrıca müellif Fransa’dan gelen taleple birlikte aslında böyle bir eseri kaleme almak niyetinde olduğunu “O taraftan zihnimizde musavvire olan süretin bir kalbe ifrâg, ve taraflarına irsâl ile “sözleriyle ifade etmektedir. *Kevâkib-i Seb‘a*, 5b; *Kevâkib-i Seb‘a Risâlesi*, 3.

6 Ekmeleddin İhsanoğlu imzalı bir çalışmada eserin 1739 yılında telifinin yapıldığı ve 1741 yılında Fransızcaya ancak başlıklarının tercüme edildiği ifade edilmektedir. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Kevâkib-i Seb‘a Yedi Gezegen Fransız Aynasında Osmanlı Kültürü*, (Ankara: TÜBA, 2022), 48-50.

7 İhsanoğlu imzalı çalışmada müellifin Mimîzâde diye tanınan dönemin önde gelen âlim ve Nakşibendi şeyhlerinden Basralı Hüseyin b. Muhammed el-Mimî olduğu iddia edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: İhsanoğlu, “Kevâkib-i Seb‘a ...”, Önsöz.

öncelikle ilmin sınırlarını çizer, neye ilim denilmesi gerektiğini tespit etmiş olur.⁸ Bunlardan dördüncü fâidede *taksîm-i ulûm* başlığı altında ilimleri yedi başlık altında incelemesinin arka planını verir. Ona göre “istikrâ-i tamm-ı ‘aklî üzere cemî’-i ‘ulûmun aslı yedidir; zira cemî’-i eşyanın dört mertebede vücûdu vardır: kitâbetde, ‘ibâretde, zihinde, hâricde.” Daha sonra da bu mertebeleri şöyle açıklar: Bunlardan her biri bir sonrakine vesiledir; yani kitabet ibâreye, ibâre zihne, zihin de hârice delâlet eder. Şüphesiz ki kitâbet ve ibârede eşyanın vücudu i’tibârî ve mecâzîdir. Hukemâ ile mütakelliminin ihtilaf ettiği nokta zihindeki vücudla alakalıdır. Hukemâya göre zihinde eşyanın vücudu hakikî, mütakellimine göre mecâzî ve i’tibârîdir. Vücud-ı hâricînin hakikî olduğunda ise tam bir ittifak vardır. Sufilerin bazı keliması buna muhalif gibi görünürse de değildir. Kitabet, ibaret ve zihinde varlık gösteren ilimler alet ilimleri olup haricde varlık gösteren ilimler ya amelîdir, yani o ilimlerde garaz ameldir, kastedilen ilmin kendi zâtı değildir; yahud nazarîdir, yani kastedilen ilmin kendi zâtıdır. Bu amelî ve nazarîden her biri de: ya şerîdir, yani ahz olunduğu cihetden kendiden bahs olunur; yahud hikemîdir, yani muktezây-ı akl olması bakımından bahs olunur. Buna göre ilim: ya kitabet ve ibâret ve zihinde mevcut evveline müteallikdir; yahud şer’î ve ‘amelîdir; veya şer’î ve nazarîdir; yahud hikemî ve nazarîdir.⁹

Görüldüğü üzere müellif bu bölümde öncelikle Osmanlı medreselerinde o zamana kadar icra edilen eğitim ve öğretim anlayışının nazarî temellerini gözler önüne sermiş olur. Buna göre her ilim bu yedi mertebeden birinin altında yer alır. Müellifin *kevkeb* olarak isimlendirip birinci babda incelediği bu yedi mertebe şöyle özetlenebilir.

Kevkeb-i evvel: Ulûm-i hattıyye

Kevkeb-i sâni: Elfâz

Kevkeb-i sâlis: Ma’kulât-ı sâniye

Kevkeb-i râbi’: A’yâna müteallik ilimler

Kevkeb-i hâmis: Hikmet-i amelıyye

8 Müellif tasnif kitaplarında bulunan ilimlerin gayesi, faydası, konusu, ilkeleri gibi ‘başlangıç unsurlarını’ (er-Ruûs/el-Mebâdi) her bir ilimde zikrettiği gibi tasnifinin başlangıcında da genel olarak ‘ilim’ başlığı altında incelemiştir. Başlangıç unsurlarının ortaya çıkışı ve kullanılma özellikleri hakkında bilgi için bkz: Müstakim Arıcı, “Temel Problemler Ekseninde Tasnifu’l-ulûm ve Enmûzecü’l-ulûm Literatürleri”, *İlimleri Sınıflamak: İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 35-45.

9 *Kevâkib-i Seb’a*, 6b; *Kevâkib-i Seb’a Risâlesi*, 7-8.

Kevkeb-i sâdis: Ulûm-i şerîyye

Kevkeb-i sâbi': Açıkça başlık koymamış olmakla birlikte müellif bu bölümde gizli ilimleri kastetmiş gibi görünmektedir.

İlimlerin mevcutların/nesnelerin 'vücut'daki mertebelerine göre dizilişlerinin İslam Medeniyeti çerçevesinde oldukça eski tarihî bir arka planı vardır. Ancak bu teori en iyi şekilde Kânûnî Sultan Süleymân döneminin ünlü müderrisi ve filozofu Taşköprülü-zâde'nin, *Miftâhu's-Seâde ve Misbâhu's-Siyâde* adlı tasnîf-i ulûm ile ilgili eserinden takip edilebilir. Taşköprülü-zâde eserinde 'bilgi'yi konusunun ait olduğu 'Varlık' alanlarına göre sınıflar. Bu tasnîfe göre, nesneler Mutlak Varlık'tan pay alma çerçevesinde varolma itibariyle dört ayrı diziliş gösterirler: Aynî (fizikte varlık), zihnî (zihinde varlık), lisânî [lafzî] (dilde varlık), kitâbî [hattî] (yazıda varlık). Aynî varolana ait bilgi hakikî bilgi olduğundan dinlere ve milletlere göre değişmez, yani küllîdir. Bu varlık alanına dair bilgide araştırma sadece istidlâlî aklın ilkelerine göre yapılıyorsa hikemî (felsefî) ilim dalları; İslamî esaslara göre yapılıyorsa şer'î ilim dalları ortaya çıkar. Zihnî varolana ait bilgi ise mantık gibi anlama dair (manevî) âlet ilimleridir. Lisânî yani lafzî ile kitâbî yani hattî varolana dair bilgi dalları ise saf âlet ilimleridir. Bilgi (ilim), bilinene (malum=nesne) tâbî olduğundan bilgi edinme yöntemleri de o bilgi alanının nesnesine göre farklılaşacaktır. Taşköprülü-zâde'ye göre zihnî, lisânî ve kitâbî varolana dair bilgi sadece teorik (nazarî) yöntemle elde edilirken aynî varolana dair bilgiye ise, kimilerince nazarî kimilerince ise tasfiye [mistik tecrübe] yoluyla ulaşılır.¹⁰

Taşköprülü-zâde'nin, 'Mutlak Varlık' kavramı etrafında geliştirdiği bilgi sınıflandırmasında dört ayrı mertebe olsa da aslında aralarında güçlü bir bağ vardır. Buna göre, hattî varolan lafzî varolana; lafzî varolan zihnî varolana; zihnî varolan da aynî varolana delâlet eder. Örnek olarak, ateş yazısı ateş lafzına; ateş lafzı ateş kavramına; ateş kavramı da fizik dünyada bulunan ateşe delâlet eder. Ancak dört ayrı varlık alanı arasında 'Mutlak Varlık' kavramı çerçevesinde bir birlik bulunmasına rağmen, hattî ve lafzî varolanlar alanı "mecâzî" bakımdan varlık değeri taşır. Zihnî varolanlar alanının ise, matematik nesneler konusundaki Platoncular ile Aristotelesçiler arasındaki tartışmalar dikkate alındığında, hakikî yahut mecâzî olup olmadığı tartışmalıdır. Ancak aynî varolanlar alanı hakikî ve aslî varlık alanıdır. Aynî varolanlara dair bilgi ise, yalnızca kendisi için talep edilirse nazarî ve başka bir şey dolayısıyla talep edilirse amelî ismini alır. Nazarî ve amelî bilgi dallarının her birisi de istidlâlî aklın gereğini yerine getiren hikemî ile dinin gereğini yerine getiren şer'î ilimler olarak ikiye ayrılır. Sonuçta bilgi dallarındaki

10 Taşköprülü-zâde, *Miftâhu's-Seâde ve Misbâhu's-Siyâde*, (Beyrut: Dâru'l-kutubî'l-ilmiyye, 1985), I/ 69-70.

bu sıra düzeni, *Kur'ân-ı Kerîm*'i anlamaya yani ilm-i tefsîr'e götüren bir diziliş gösterirler.¹¹

Kevâkib-i Seb'a müellifinin Taşköprülü-zâde'nin yaptığı tasniften etkilendiği ve hatta bu tasnifi birebir uyguladığı görülür. O da aynen Taşköprülü-zâde gibi, nesnelerin vücuddaki yerine göre tasnifini verdikten sonra, Yunan Medeniyetinden başlayıp İslam Medeniyetine kadar gelen hattî (yazıya dair), lafzî (dile dair), zihnî (ikinci ma'kullere dair) ve aynî (metafizik, fizik, matematik ve pratik'e dair) bilim dallarını tek tek ele alır; ad, tanım, konu, sorun ve fayda yönünden her bir bilim dalını ayrı ayrı inceler. Yedi ana başlık altında 360 tane ilim zikrettiği bu tasnifi sırasında tahlil ve terkiib ile tümevarım ve tümdengelim yöntemlerini beraberce kullanır.

Kevâkib-i Seb'a müellifi birinci bölümde İslam medeniyetindeki ilimleri sınıflandırdıktan sonra Osmanlı medreselerinde hangi ilmin hangi kitaplar üzerinden ve hangi sırayla öğretildiğinin verildiği ikinci bölüme geçer. Bu bölüme geçmeden önce tertibin mantığının daha iyi anlaşılmasını sağlayacak yine '*fâide*' başlığı altında bazı konularda bilgiler verir. Öncelikle fâideli olan ilimler ve dolayısıyla fâidesiz olan ilimleri belirler¹² ve böylece de öğrenciye öğretilecek ve öğretimde terk edilecek ilimlerin gerekçesini vermiş olur. Buna göre felsefe, sihir ve ilm-i ahkâm-ı nücûm (astroloji, müneccimlik) zararlı ilimlerdir. Müellif, şiir ve benzerlerini de faydası olmayan ilimler kategorisine yerleştirir. Aslında müellif eserinin ilerleyen sayfalarında talebenin ilimleri öğrenirken takip ettiği metodu verdiği bölümde şiir ve benzerlerinin medrese müfredatında yer almadığını ancak bu tür ilim ve fenlerin medrese dışında tamamlandığını özellikle vurgular. "Faydası olmayan" ya da "zararlı" kavramlarını kendi tarihî çerçeveleri içinde düşünmek gerekir. Klasik gelenekte en nihayetinde ilimden amaç "eşyanın hakikatini bilmek" (hakk) ve "bu bilgiye göre eylemek"tir (hayr). Eşyanın hakikatini bilmek ise burhânî yöntemi uygulayan mantıkla mümkündür; çünkü özsel (mâhuvî), tümel (külli) ve kesin (yakînî) bilgi ancak tasavvur (kavram) ve tasdik (yargı) gibi iki kısımdan oluşan mantıkla tahsil edilir. Bu çerçevede medresede nazârî yöntemle elde edilen bu özellikler hâiz bilgi tedris edilir. Burhânî olmayan bilgi çok çeşitlidir: Zannî, ihtimâlî, iknâî, hayâlî, vehmî... Bu çeşit bilgi veren disiplinler, şiir, edebiyat gibi büyük oranda medrese dışında, bilgi değeri dikkate alınmak şartıyla okunur. "Zararlı bilgi" ise iki şekilde anlaşılabilir: Birincisi yöntemseldir; yani kelâma göre meşşâî felsefe, meşşâîlere göre ise kelâmî yöntem 'zararlı' bilgi üretir. Çünkü hem

11 Taşköprülü-zâde, *a.g.e.*, I/ 75-76. Konunun değerlendirmesi için ayrıca bkz: Şükran Fazlıoğlu, "Language as a Road to the Being: Language Analysis and Practice of Arabic in the Ottoman Period", in MESA, 2002.

12 *Kevâkib-i Seb'a*, 49a-49b; *Kevâkib-i Seb'a Risâlesi*, 66.

eşyanın hakikati hakkında doğru bilgi üretmezler hem de aksi bir iddiada bulunurlar. Dolayısıyla ilkece yanlış olduğundan bu bilgiye göre eylemek doğrudan insana ve topluma zarar verir. İkincisi ise ‘vakit kaybı’yla ilgilidir; çünkü astrolojide olduğu gibi tüm gayrete ve emeğe rağmen ulaşılacak bilgi ‘boş’tur.

Peşi sıra “şer‘î ilim nedir, hangi ilimler şer‘î kabul edilmelidir?” sorularına cevap verir.¹³ Aslında bu soruya döneminin ilim mantığına uygun olarak verdiği cevaplarla bir kez daha tasnif-tertib uyumunu göstermiş olur. Verdiği tertipte hem kelâm ilminin yerini ve önemini belirginleştirir hem de nahiv ve mantık gibi alet ilimlerini şer‘î ilimlerin şemsiyesi altına sokar. Hatta mantık ilminin “farz-ı kifayedir” diyerek önemine vurgu yapar. Osmanlı ilim geleneğinde mantık ilminin yeri hatırlanacak olursa müellifin mantığı bu şekilde konumlandırması daha iyi anlaşılacaktır. Bu yapılandırmaya göre, fayda sağlayan tıp ve benzeri ilimler dışındakilerin tümü şer‘î ilimlerin alt kümeleri olarak konumlanmış olur.¹⁴

Bu tertibe göre müellif ilimleri aslında 3 ana kategoriye ayırır. Bunlar, i. Felsefe (burada kast edilen meşşâî felsefedir), sihir gibi zararlı ilimler; ii. Şiir gibi faydası olmayan ilimler; iii. Fayda sağlayan diğer tüm ilimlerdir. Bu üçüncü gruptaki ilimler ya Şâri‘yi, Şâri‘den sadır olanı ve bunlara ulaştıran alet ilimlerini ele alan şer‘î ilimlerdir ya da matematik, tıp gibi dördüncü kevkebin altında saydığı diğer ilimlerdir.

Tüm bu şer‘î ilimleri açıklığa kavuşturduğu bölümden sonraki ‘fâide’de konuyu tamamlamak adına şer‘î ahkâmı içine alan ilimlerin şer‘î hükümlerini de verir. Buna göre şer‘î hükme göre haram olanın bilgisi terk edilmez, bu bilgi farzdır.¹⁵ Bunun içindir ki elimizdeki tüm müfredat programlarında felsefe metinleri yer bulmuştur.

Tam bu noktada müellif önemli bir konuyu gündeme getirir. Talebeler günlerini nasıl geçirmelidirler ki, hem geçmişten hem de gelecekte haber veren, ameli hikmetin (fıkhın) tümünü içinde toplayan, ayrıca hem lafzı hem de manası icaz olan *Kur’ân-ı Kerîm*’in mana ve maksadını anlayıp hüküm çıkarmada ihtiyaç duydukları pek çok ilme vukûfiyet sağlayabilsinler? Ayrıca talebe her bir ilmin külli kaidelerini de öğrenmelidir ki, cüzîyyata tatbik edebilecek meleke kazansın. Bunun için yöntem nedir? Bundan sonraki ‘fâide’ bu sorulara cevap verir.¹⁶ Buna

13 *Kevâkib-i Seb’a*, 49b; *Kevâkib-i Seb’a Risâlesi*, 66-67.

14 Klasik dönem ve Osmanlı dönemi İslam Medeniyeti’ndeki mantık algısı ve bu algının değişimini takip etmek için bkz: Harun Kuşlu, “Klasik Dönemde Mantık”, <https://islamdusunceatlası.org/islam-dusuncesinde-mantik-tesekkulu-ve-gelisimi>; Harun Kuşlu, “Muhasebe Dönemi’nde Mantık”, <https://islamdusunceatlası.org/muhasebe-doneminde-mantik>.

15 *Kevâkib-i Seb’a*, 49b-50a; 67.

16 *Kevâkib-i Seb’a*, 50a-51b; 68-69

göre; ilim talibi haftada beş ders okur. Aslında dersleri bir kaç satırdan ibarettir ancak talebe bu bir kaç satırlık metin için bir gün öncesinden sekiz-dokuz saat çalışır ve ertesi gün hocalarının huzurunda içlerinden biri o birkaç satırlık metni okuyup -hoca manasını verdikten sonra- her öğrenci konu hakkındaki mülâhazasını (mu'ârada ve mûmâne'a ve mûnâkaza ile) sunar. Bu kayıttan hareketle hocanın dersi aktarma yöntemiyle talebenin hem öğrendiği bilgiye nüfuz etme hem de hayata hazırlanma konusunda âdâb ve mûnâzara ilminin ne denli önemli olduğu söylenebilir. Zira mu'ârada, gerçeği kesin delilleriyle ortaya koymak; mûmâne, delilin belirli bir öncülü hakkında delil istemek; mûnâkaza, önermelerden yani mukaddimelerden birine itiraz etmektir.¹⁷ Osmanlı medrese eğitiminin üzerine kurulduğu mûnâzara ilminin ilimler tasnifi içindeki yeri ve önemi bizzat Taşköprülüzâde'nin, *Miftâhu's-Seâde* adlı eserinden takip edilebilir. Buna göre nazar cedel ve hilaf ilimlerini içine alan mûnâzara ilmi ve ders adabı aynı mantık ilmi gibi zihni bilgi alanına ait anlama dair alet ilimlerindendir.¹⁸ Dört-beş saat süren ve mûnâzara ilminin kaidelerine göre yapılan tartışmanın ardından öğrenciler bir sonraki günün dersini hazırlamak üzere odalarına çekilir. Bu yöntem üzere öğrenciler her gün zihinlerini geliştirirler. Öyleyse farklı boyutlarıyla tartışma yöntem ve ilkelerinin kullanıldığı derslerde öğrencilerin işlenen konularda tartışmalara iştirak etmesi şart görünüyor. Dolayısıyla talebenin elindeki bilgiyi her yönüyle tartışıp ortaya koyabileceği Âdâbu'l-bahs ve'l-mûnâzara ilminde ifadesini bulan bu melekenin kazandırılması medreselerin hedeflerinden biridir.

Bundan sonraki 'fâide' ilimdeki seviyelerle alakalıdır.¹⁹ Bu seviyeler; *İktisâr* [Başlangıç], *İktisâd* [Orta] ve *İstiksâ* [İleri]'dir. İktisâr, ilim dalının en meşhur konularını ihata etme, muhtasar kitapların ele aldığı konuları bilme seviyesidir. Başka bir deyişle delil zikretmeyen metne iktisâr denir. İktisâd, bir ilmin meşhur konularını bilme seviyesidir ki buna mütevassita da denir. Yani metin meseleyi bazı delillerle isbat ediyorsa bu seviyeye müteallıktır. İstiksâya gelince nadir konuları bilme seviyesidir. Yani ilmin meselelerini lehte ve aleyhte tüm delilleriyle birlikte irad edip aleyhteki delilleri çürüten seviyedir ki bu tür kitaplara da mutavvile adı verilir. Ve her bir ilim dalında kitaplar birbirlerine nispetle bu üç seviyeye ait olabilir. Müellif kitaplar arasında böyle bir derecelendirmeye gitmesini çok fazla ilim olup insan ömrünün kısa olmasıyla gerekçelendirir. Her kitap okunamayacağına göre herhangi bir ilme vukufiyet sağlamak için en düşük dereceden başlamak üzere her

17 Bu kavramlar hakkında geniş bilgi için bkz: İlker Kömbe, Osmanlı-Türk Düşüncesinde Münazara İlmi ve Abdünnafi İffet'in Tercüme-i Adab-ı Gelenbevi Adlı Risalesi, *Divan İlmi Araştırmalar*, sy.20 (2006/1), 119-167; Saçaklızade, *Takrîru Kavânin fi'l-Âdâb*, (İstanbul, 1279), mukaddime bölümü.

18 Taşköprülüzâde, *Miftâhu's-Seâde*, I/70.

19 *Kevâkib-i Seb'a*, 51b-52a; *Kevâkib-i Seb'a Risâlesi*, 69-70.

dereceden bir kitap okutulur. Müellif muhtasar kitapların öncelikle okutulmasında ısrarcıdır çünkü küllî kaideler talebeye öğretilmeden mutavvel kitapların okutulması talebenin zihnini perişan eder. Müellif bu noktada bu derecelendirmeyi daha da ayrıntılandırarak her bir seviyeyi kendi arasında ednâ (aşağı), evsat (orta) ve a'îlâ (ileri) olmak üzere üçe böler. Böylece metinler dokuzlu bir tasnife tabi tutulmuş olurlar. Ancak talebenin bu dokuz kitabı da bitirmesi zorunlu değildir, zira zeki öğrenci ile daha aşağı öğrenciyi birbirinden ayırmak gerekir. Birine yeten diğerine yetmeyebilir. Ayrıca her bir metnin yazım kuralları ile okutma kuralları vardır. Osmanlı uleması her bir basamak için ayrı ayrı eser kaleme almış ve okutmuştur. Metni tamamlayan diğer unsur ise Hoca'dır. Dolayısıyla hoca ile öğrenci ilişkisi ve metin okuma süreci de hiyerarşıktır.

Metinleri seviyelerine göre ayırma işleminin köklerini, ilk düzenli medreseler olarak kabul edilebilecek Nizamiye medreselerinde bulmak mümkündür. Selçuklular döneminde vezir Nizâmülmülk'ün kurduğu bu medreselerin önemli müderrislerinden Gazzâlî birebir aynı tabirleri kullanarak ilimlerin iktisâr, iktisâd ve istiksâ dereceleri olduğunu söyler.²⁰ Örnek vermek gerekirse ona göre kelâm ilminde *Kavâ'idü'l-Akâid* kitabını okumak iktisâr derecesine, *el-İktisâd fî'l-İ'tikâd* kitabını okumak ise iktisâd derecesine tekabül eder.²¹ Benzer yaklaşımı İbnü'l-Ekfânî'nin *İrşâdû'l-Kâsîd ilâ Esne'l-Mekâsîd* adlı eserinde de buluruz. İbnü'l-Ekfânî, hem ilimleri tasnif eder hem de çoğunlukla her bir bilim dalı için okunması gereken eserleri *muhtasar*, *mutevassît* ve *mebsût* başlıkları altında verir. Çok nadir de olsa, kuşatıcı kitapları *şâmil* ya da *câmi* kavramları altında bağımsız olarak zikreder.²² Kendinden önceki geleneği, özellikle de İbnü'l-Ekfânî'nin *İrşâd*'ını dikkate alan Osmanlı müellifi Taşköprülü-zâde *Miftâhu's-Se'âde*'de her bir ilim dalını inceledikten sonra bu ilim dalı için önemli dil âlimleri ile temel eserlerini, muhtasar (ilk), mutavassît (orta) ve mebsût (ileri) seviyelerine göre zikretmiştir. Muhtasar kitaplar kolayca ezberlenebilecek şematik bilgiler sunmakta, mutavassît kitaplarda meseleler bazı önemli delilleriyle sunulmakta, mebsût kitaplarda ise konular ayrıntılı bir şekilde tartışılmaktadır. İsimlendirme farklı olmakla birlikte hedef aynıdır.²³

20 İmâm Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmî'd-Dîn*, thk. Komisyon, 3. bs. (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-minhâc, 1437/2016), I/ 146.

21 Gazzâlî, a.g.e., I/ 150.

22 Bkz: İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdû'l-Kâsîd ilâ Esne'l-Mekâsîd*, thk. Mahmud Fâhûrî, Muhammed Kemal ve Dr. Huseyn es-Siddîk, (Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşîrûn, 1998).

23 Taşköprülü-zade'nin seviyelerine göre eser zikretmesinin mantığı için bkz: Şükran Fazlıoğlu, "Miftâhu's-Seâde ve Misbâhu's-Siyâde Adlı Eseri Çerçevesinde Taşköprülü-zade'nin Dil ve Dil Bilimleri Anlayışı", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Cilt:24, sayı:46, (2019/1): 121-142.

Bu seviyeleri kullanan diğer bir âlim Saçaklızâde Mehmet Efendi'dir (ö. 1145/1732). O, *Tertibu'l-Ulûm* adını verdiği eserini iki ana bölüme ayırıp ilk bölümde ilim dalları hakkında genel bilgiler ve bu ilim dallarında önemli bulunduğu eserlerin isimlerini verir. Bu bölümde telif edilen eserlerin üç farklı seviyesine (iktisâr, iktisâd ve istiksâ) dikkat çeker ve bu seviyeleri dikkate alarak talebenin bir ilmi tahsili sırasında nereden başlayıp nasıl ilerlemesi gerektiğine dair tavsiyelerde bulunur. Saçaklızâde'nin eseri, isminin de işaret ettiği üzere bir *tertîb* kitabıdır. İkinci bölümde de ilim tahsil etmek isteyeninin nasıl bir yol izlemesi gerektiği anlatılır.²⁴

Müellif son 'fâide'yi ilim talibinin nasıl olması gerektiğine ayırır.²⁵ Buna göre ilim talibi; dünyaya meyletmemeli; kalbi sadece ilim için atmalı, ilmi sevmeli; dürüst, insaflı, dindar, güvenilir olmalı; dini vecibelerini yerine getirmeli; adetlere uymalı; kötü ahlaklı, obur olmamalı; ölümden korkmamalı; mal biriktirmemelidir.

Tüm bu 'fâide'lerle ana prensipleri koyduktan sonra müellif, ilk adımından son adımına kadar talebenin ilim yolculuğunun haritasını çizer.²⁶ Müellifin müfredatta yer alan ilimler ile bu ilimler altında zikrettiği eserler ve hatta bu ilimlerin sıralanışı dönemin ilim kamuoyunda yaygın felsefî-ilmî-siyasî yönelimlerle yakından alakalıdır. Hatta bu yönelimlere dinî ve mezhebî bakış açılarını da eklemek mümkündür. Dolayısıyla bir toplumun eğitim müessesesindeki düzen,

24 Saçaklızâde, *Tertibu'l-Ulûm*, thk: Muhammed b. İsmail Seyyid Ahmed, (Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1988); aynı müellif, *Tertibu'l-Ulûm*, terc: Zekeriya Pak, M. Akif Özdoğan, (Kahramanmaraş: Ukde kitaplığı, 2009). Nazife Nihal İnce ve Rıfat Atay, *Kevâkib-i seb'a*'nın birinci bölümünün Taşköprülüzâde'nin eserinin özeti olduğu ikinci bölümünün de Saçaklızâdenin sözkonusu eserinden istifadeyle yazıldığına dikkat çekerler. Saçaklızâde'nin *Tertibu'l-Ulûm*'u ile *Kevâkib-i Seb'a*'nın karşılaştırmasının yapıldığı makale için bkz: Nazife Nihal İnce, Rıfat Atay, "Tertibu'l-Ulûm ve Kevakib-i Seb'a'daki Öğrenim Kademeleri Benzerliği Üzerine", *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi (TARR)*, 4 (4), 505-519. *Kevâkib-i Seb'a* ile *Miftâhu's-Seâde* ilişkisi daha önce Cevat İzgi, İhsan Fazlıoğlu ve Şükran Fazlıoğlu başta olmak üzere konuyla ilgilenen bazı araştırmacılar tarafından da dile getirilmiştir.

25 *Kevâkib-i Seb'a*, 52a-52b; *Kevâkib-i Seb'a Risâlesi*, 20.

26 Medrese ders müfredatlarının yer aldığı başka listeler için bkz: Şükran Fazlıoğlu, "Talim ile İrşad Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı" *Divan İlmi Araştırmalar*, 2005/1, sy18, 115-173; aynı müellif, "Nebi Efendizade'nin Kaside fi el-Kütübi'l-meşhûre fi el-Ulûm'una Göre bir Medrese Ders Talebesinin Ders ve Kitap Haritası", *Kutadgubilig*, 2003, sy.3, 191-221; aynı müellif, "Manzûme fi Tertibi'l-kütüb fi el-Ûlum ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2003, sy.1, 97-110. Ayrıca tereke kayıtlarından hareketle medreselerde okutulan eserlerden bazılarının tesbit edildiği çalışma için bkz: Ekrem Tak, Bilgin Aydın, "XVII. Yüzyılda İstanbul Medreselerinde Okutulan Kitaplar (Tereke Kayıtları Üzerine bir Değerlendirme)" *Dil ve Edebiyat Araştırmaları (DEA)*, Bahar, 2019, (19), 183-236. Bu arada her ne kadar bir müfredat programı olmasa da XVII. Yüzyıldaki mütedavil kitapları görmek için bkz: Şükran Fazlıoğlu, *Örnek Bir Genç Olmak XVII. Yüzyılda İshak Tokadi'nin Nazmu'l-Ulum Adlı Eserinde Zihniyet ve İlimler*, (İstanbul: Ketebe, 2020).

ilimler tasnifinde de ifadesini bulmuş o toplumun ilim geleneğinden süzülerek gelen birikimdir. Aşağıdaki satırlarda yer alan ilimlerin sıralanışı, okutulan eserlerin düzeni bu birikimin ifadesidir. Buna göre yeni başlayan öğrenciye iman öğretilir ve buluş çağına geldiğinde namaz kılmak farz olduğundan öncelikle namaz sureleri ezberletilir. Daha küçük ise *Besmele* ve *Rabbi yessir* gibi kısa dualar öğretildikten sonra *Elif cüz*’üne başlatılır. Böylece eğitim *Kur’ân-ı Kerîm* ‘i doğru ve tecvid ile okumaya götüren bir yol ile başlamış olur. Bu noktada müellif, eğitim kurumlarında isim vermeden Türkçe ya da Arapça (çocuğun cinsiyetine göre) muhtasar bir *Tecvid Risâlesinin* okutulduğunu söyler. *Kur’ân-ı Kerîm*’i okumayı öğrenen bir genç artık iman, ehl-i sünnet akaidi, ahlak ve namaz başta olmak üzere ibadetleri öğrenebileceği Birgivî Mehmed Efendi’nin (ö. 981/1573) *Türkî Risâlesi*’ni²⁷ okumaya hazırır. Bu eserin okunduğu sırada çocuk bir taraftan da *Kur’ân-ı Kerîm* ‘i hifzeder.

Bununla birlikte öğrenci, dil ile başlayıp tefsir ilmi ile son bulan yolculuğa hazırır. Öncelikle öğrenciye Arap diline aşinalık kazandırılması gerekir. Bunun için de en eski Arapça-Türkçe lügatlerden olarak bilinen *İbn Feriştah*²⁸ okutulur. Eğitime lügat ile başlanması tesadüf değildir. Medreselerde eğitim Arap diliyle yazılmış metinler üzerinden yapıldığı için Arap dilini iyi bilmek medrese talebesi için olmazsa olmaz şarttır. Ayrıca *Kur’ân-ı Kerîm* sözcüklerinin esas alındığı sözlük de eğitimin ana hedefinin talebeye hissettirilmesi açısından dikkate şayandır. Bu arada *Şâhidî*²⁹ diye bilinen Farsça lügat okutulur. Müellifin dediğine göre bu sayede öğrenci vezinle aşinalık kazanma fırsatı da bulur. Öğrenci lügat okumaları sırasında kıraat çalışmalarını da ihmal etmez. Tahsili uzun ve meşakkatli olan 14 kıraati öğrenmek için düzenli bir şekilde haftada iki gün Kurrâ camî-i şerifine çıkarak vaktinin bir bölümünü kıraate ayırmış olur.³⁰ Böylece kıraat ilminde tüm seviyeler tamamlanmış olur. Kuran-ı Kerim’i tecvid ile okumak iktisâr, hafız olmak iktisâd ve kıraatıyla okumak istiksâ rütbesidir. Ancak müellif burada farklı bir bakış açısından daha bahseder. Buna göre hafız olmak iktisâr, mütevatir kıraate göre okumak iktisâd ve bütün kıraatleri bilmek istiksâ rütbesidir. Müellifin vurgusu derecelerin kati olmayıp bu konuda farklı görüşlerin olabileceğine dair önemli bir ipucudur.

Talebe hafız olmayı başarsa da başaramasa da bundan sonra kelimenin zatından bahseden alet ilimlerinden sarf ilmine başlar. Burada müellifin “mahsûsâtda sabî

27 İman esasları, ibadet ve ahlak konularını içeren eser *Risâle-i Birgivî* ve *Vasiyetnâme* adıyla da bilinir.

28 Bu sözlük İbn Melek’in (ö. 821/1418’den sonra) çoğunlukla *Kur’ân-ı Kerîm*’de geçen sözcüklerin Türkçe karşılığını verildiği manzum *Ferişteoğlu Lügatı*’dır.

29 *Tuhfe-i Şâhidî* diye bilinen İbrahim Şâhidî’nin (ö. 957/1550) manzum Farsça lügatıdır.

30 Müellif kurrâ meclisi tabirini kullanır. “...kurrâ meclisini terk itmeyüb...” *Kevâkib-i Seb’a*, 53b; *Kevâkib-i Seb’a Risâlesi*, 72.

uşağı ta‘āma meme ile alıştırdıkları gibi” ifadesi bu başlangıcın makulata götüren bir başlangıç olduğunu vurgular. Sarf ilmi, bu dokuzlu sistemi görmek açısından güzel bir örnektir. İktisârın aşağı rütbesinde öncelikle “emsile-yi muhtelif ve muttaride”yi veren *Sîga Risâlesi*³¹ ile yine aynı rütbede fiillerin vezinlerini veren *Binâu'l-Ef'âl Risâlesi*³² okutulur. Bu iki risâle Arap diline her başlayanın dile aşinalık kazanmasını sağlayacak, sözcüğün yapısıyla alakalı basit listeler içerir ki öğrencinin bu sözcükleri ezberlemesi hiç zor değildir. Aynı seviyenin orta rütbesinde ise öğrenci artık aşına olduğu vezinleri tafsilen, bazı illetleri de icmalen ele alan *Maksûd Risâlesi*'ne³³ başlar. Sonrasında da İzzeddin Zencânî'nin (ö. 660/1262?) illetleri tafsilatlı ele alan *İzzî Kitabını*³⁴ okur ki bu iktisârın yukarı rütbesidir. Aynı ilmin iktisâd seviyesinde illetleri, zamir ve iştikakı tafsilatıyla veren ve aynı zamanda bazı delilleri de içeren Ahmed b. Ali b. Mesud'un (ö. VIII/XIV. y.y.ın başları) *Merâh Kitabı*; aynı seviyenin yukarı rütbesinde genel hüküm ve külli kaidelerin dışında kalan, anlaşılmasında zorluk yaşanan, bazı az kullanılan kelime ve ifadelerin (nevadir) de zikredildiği *Şâfiye Kitabı* okutulur. İştikak ve hat ilmine dair bazı malumatı da içeren İbnü'l-Hacib'in (ö. 646/1249) bu kitabı şerhleriyle birlikte okunduğunda artık bu ilim istiksâ seviyesinde tamamlanmış olur. Zira eserin 40'dan fazla şerhi mevcuttur. Hatta müellif bu noktada istiksâ rütbesinde okutulan Zemahşerî'nin *Mufasssal Kitabını*³⁵ hatırlatır. Ancak bu noktada bu esere gerek kalmaz çünkü *Şâfiye* şerhleriyle birlikte okunduğunda zaten maksad hasıl olmuş olur.

Nahiv ilmine gelince iktisârın aşağı rütbesinde sadece avâmilin zikredildiği *Avâmil* ile yukarı rütbesinde irabın en önemlilerini ele alan *Misbâh Risâlesi* okutulur. Ancak *Avâmil* ile Cürcânî'nin (ö. 471/1078-79) eserinin mi yoksa Birgivî'nin aynı adlı eserinin mi kastedildiği açık değildir. Cürcânî'nin *Avâmil*'i Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda, Arap dünyasında, İran, Hindistan ve Pakistan'da yaygın şekilde

31 Osmanlı medrese kültüründe 'sarf cümlesi' diye anılan eserlerin ilki olup Arapça nasara fiilinin 24 sigasının (kalıbının) rahatlıkla ezberlenebileceği bir tarzda sıralandığı küçük bir risaledir. *el-Emsile* olarak şöhret bulmuş eser, medrese eğitimine her başlayanın ilk karşılaştığı metin olma özelliğini taşır. Müellifi bilinmemektedir. Sarf cümlesi; *Emsile*, *Binâ*, *Maksûd*, *İzzî* ve *Merâh*'dan oluşur.

32 Müellifi meçhuldür ancak bazı şerhlerinde Hz. Ali'ye nisbet edilmiştir.

33 *Emsile* ve *Binâ*'nın bir tamamlayıcısı niteliğinde olan eserin müellifi bilinmemektedir. Bununla beraber Birgivî eserin İmam Ebu Hanife'ye ait olduğunu söylemiş ancak bu bilgiyi teyid eden bir kayda rastlanmamıştır.

34 *el-İzzî fi'l-Tasnif* İzzeddin ez-Zencânî'nin özellikle Osmanlı medreselerinde okutulan klasik eseridir.

35 Müellif esere *el-Mufasssal fi Sinâ'ati'l-Râb* adını vermiş olmakla birlikte *el-Mufasssal fi'n-Nahv* adıyla bilinmektedir. Eserin girişinde ana dili Arapça olmayan Müslümanların Arap diline dair eksikliklerini giderme amacıyla yazıldığı bilgisi vardır.

kullanılmışken Birgivi'nin eseri Anadolu'nun diğer bölgelerinde ve Balkanlar'daki medreselerde okutulmuştur. Ayrıca Birgivi'nin bu eseri telif etmesinden sonra pek çok medresede Cürcânî'nin metninin yerine geçtiği de varsayılabilir.³⁶ Buradan hareketle müellifin Birgivi'nin *Avâmil*'ini kastettiği düşünülebilir. İktisâdın orta rütbesinde öncelikle sadece meşhur meseleleri içeren *Kâfiye Kitabı* okutulur.³⁷ Daha sonra İbn Mâlik'in (ö. 672/1274) bin beyitlik *Elfiyye-i İbni Mâlik*'i ezberletilir. Üzerine pek çok çalışma yapılan eseri müellif de "yetmiş beş şerh ve ta'likâtı var"³⁸ diyerek önemine işaret eder. İktisâdın yukarı rütbesinde *Kâfiye*'nin şerhi *Molla Câmi*³⁹ okutulur. İstiksâ seviyesinde nahiv ilminin tüm konularının ayrıntılarıyla tartışıldığı İbn Hişâm'ın (ö. 761/1360) nevâdiri konu edinen *Muğni'l-Lebîb* adlı eseri okutulur. Ancak müellif bu eserin talebeye ağır geleceğini düşündüğünden bir zaman sonra tekrar bu esere dönülmesini salık verir. Yani bu eser hemen okunmamalı, araya başka ilimlerin eserleri sokulmalı, öğrencinin zihni hazır olduktan sonra tekrar bu kitaba dönülmelidir. Bu derecelendirme ve eseri tamamlamakla birlikte belli bir zaman sonra tekrar geri dönme, ya da eseri belli bir konuya kadar okuyup daha sonra tekrar geri dönüp tamamlama gibi esneklikler öğrencinin hem zihnî hem de ilmî seviyelerinin dikkate alındığına dair göstergelerdir.

Nahiv ilminin öğreniminin sonuna doğru bir taraftan şerî ahkâmı boş bırakmamak adına haftada bir iki gün fıkıh ilminde iktisârın aşağı rütbesinde bir kitap okunur. Burada müellif örnek olarak *Halebî*⁴⁰ kitabını verirken bu kitabın namaz konusunda iktisâd rütbesinde iken fıkıh ilminde iktisârın aşağı rütbesinde olduğunu vurgular. Bunu bitirdikten sonra öğrencinin ana meselelere aşina olması için *Kudûrî* diye bilinen Hanefî fıkıhına dair eser okutulur. Bu eser Ebu'l-Hüseyn Ahmed el-Kudûrî'nin (ö. 428/1037) düzenli sistematığı, kolay üslubu ve zengin içeriğiyle pek çok esere kaynaklık etmiş *el-Muhtasar* adlı eseridir. Ancak müellif uyarır: "delil bahislerine girmemek şartıyla..." Bu arada nahiv ilmi de nihayete erdirilir. Artık öğrenci günlük dinî vecibelerini hakkıyla yerine getirecek malumatı elde etmiştir.

Fıkıh ilmi daha sonra dönmek üzere bu noktada bırakılır. Çünkü bu ilimde derin konulara girmek için ilimler arasındaki (*Tasnîf*teki sıraya göre) yerini

36 Şükran Fazlıoğlu, "Talim ile İrşad Arasında...", 145-146.

37 *El-Kâfiye* İbnü'l-Hâcib'in Arap nahvine dair muhtasar eseri olup medreselerde Birgivi'nin *el-Avâmil*'i ile *İzhârü'l-Esrâr*'ından sonra okutulurdu. Bu üç kitap medreselerde 'nahiv cümlesi' ya da 'nahiv mecmuası' olarak bilinmekte idi.

38 *Kevâkib-i Seb'a*, 55a; *Kevâkib-i Seb'a Risâlesi*, 74.

39 İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'sine Abdurrahman Câmi'nin (ö. 898/1492) *el-Fevâidü'z-Ziyâiyye* adıyla yazdığı meşhur şerhtir.

40 İbrahim b. Muhammed el-Halebî'nin *Gunyetü'l-Mütemellî* adlı eserine kendi tarafından yapılan muhtasarı olup *Halebî Sagır* diye bilinir. Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 123.

beklemek gerekir. Bu vurgu, eğitimin *konu* yani *disiplin* merkezli değil, *seviye* merkezli olduğuna işaret eder. Bu vurguyu şu ana kadar çalıştığımız medrese ders müfredatlarını konu edinen metinlerin hemen hepsinde görüyoruz. Bundan sonra eğitim mantık ilmiyle devam eder. Hâlbuki nahiv ilminin tamamlayıcısı olan meânî ilmine geçilmesi gerekir gibi düşünülmesine karşılık “dâlliyyet ve medlûliyyet ve mutâbakat ve tazammun ve iltizâmı bilmege ve mübâheseli ve dikkatli bir ‘ilm olduğundan edille serdi-çün suğrâ ve kübrâ bilmeğe tavakkuf itdigidinden”⁴¹ mantık ilmine geçilmiştir. Yani mantık ilmi meânî ilmine öncelenmiştir.

Mantık ilminde iktisârın aşağı rütbesinde *İsâgûcî Risâlesi*⁴²; yukarı rütbesinde onun muhtasar şerhlerinden biri olan *Husâm-ı Kâtî*⁴³ ve onun haşiyesi *Muhyiddin Risâlesi*⁴⁴, yine o rütbede *Fenârî*⁴⁵ ve *Hâşiyesi*⁴⁶; iktisâdın orta rütbesinde tüm konuları içine alan *Şemsiyye Kitabı*⁴⁷, yine aynı rütbede Sadeddin et- Teftâzânî’nin (ö. 792/1390) mantık ve kelâm ilmine dair sade bir üslupla kendi oğlu için yazdığı eseri *Tehzîb -muallakât ve şuruhiyla-*⁴⁸ beraber; iktisâdın yukarı rütbesinde *Şemsiyye*’nin şerhi *Kutbuddin Şîrâzî*⁴⁹, -*Seyyid*⁵⁰ ve *Kara Davud Hâşiyesi*⁵¹ ile beraber okunur. Bu rütbede şerhleri ve haşiyeleri ile beraber okuduğu *Şemsiyye* sayesinde talebenin mübâhaseye, konuyu tartışmaya istidadının olup olmadığı ortaya çıkar. İstiksâ rütbesinde de öğrenci *Şerh-i Metâli* ‘ okur. Müellif bu noktada Ebu’s-Senâ Sirâcuddîn el-Urmevî’nin (ö. 682/1283) mantık, fizik ve metafizikten oluşan ve mantık kısmı

41 *Kevâkib-i Seb'a*, 55b; *Kevâkib-i Seb'a Risâlesi*, 74.

42 İbn Sinâcî filozof Esîruddîn Mufaddal b. Omer el-Ebherî’nin (ö. 663/1265) *Risâletü'l-Ebheriyye* adlı eseridir ki cins, nevi, fasıl, hassa ve araz-ı am diye adlandırılan tümel kavramları ve bunlar arasındaki ilişkiyi ele alır.

43 İsâgûcî’nin bu önemli şerhi Husamuddin Hasan el-Kâtî’ye aittir.

44 Muhyiddîn el-Taleşî’nin Husâmuddîn el-Kâtî’nin *İsâgûcî Şerhi*’ne yazdığı *Hâşîye*’dir.

45 İsâgûcî’ye Şemsuddin Muhammed b. Hamza Mollâ el-Fenârî’nin (ö.834/1431) yazdığı *el-Fevâidü'l-Fenâriyye* adlı şerhtir.

46 Muhtemelen Kul Ahmed diye bilinen Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Hızır’ın kaleme aldığı *Hâşîye*’dir.

47 Necmuddîn Ali b. Omer el-Kâtîbî el-Kazvîni’nin (ö. 675/1277) Şemsuddin Muhammed için telif ettiği ve ona nisbetle *eş-Şemsiyye fî'l-Mantık* adını verdiği meşhur eseridir.

48 Kütüphane kayıtlarına göre eserin elliye ulaşan şerh ve hâşiyesi vardır. Bunların arasında en önemlisi Devvânî’nin *Şerhu Tehzîbi'l-mantık ve'l-kelâm*’ıdır. M. Sait Özervarlı, “Tehzîbü'l-mantık ve'l-kelâm”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40:331-332.

49 Şemsiyye şerhleri arasında Kutbuddin Muhammed b. Muhammed el-Râzî el-Tahtânî’nin (ö. 766/1364) yazdığı *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye fî Şerhi's-Şemsiyye* isimli şerhtir.

50 Kutbuddin el-Râzî’nin *Şemsiyye Şerhine* Seyyid Şerîf’in kaleme aldığı *Hâşîye*’dir

51 Seyyid Şerîf’in *Şemsiyye Şerhi* üzerine yazdığı *Hâşîye* üzerine Kara Dâvud olarak bilinen İbn Kemâl el-Kocevî el-Rûmî el-Hanefî (öl. 948/1541-42) tarafından kaleme alınan *Hâşîye*’dir.

eğitimde temel ders kitaplarından biri haline gelen *Metâli 'u 'l-Envâr* adlı eserini değil; Kutbuddin er-Râzî'nin (ö. 766/1365) kaleme aldığı *Levâmi 'u 'l-esrâr fi şerhi Metâli 'i 'l-envâr* adlı şerhi zikretmiştir.

Müellif mantık ilmini hem öncelemiş hem de bu ilimde 15'e yakın eser ismi zikretmiştir. Bu durum, hem müellifin bu ilmi konumlandırmasıyla hem de dönemin ilim anlayışıyla yakından alakalıdır. Mantiğa yöneltlen eleştiriler zaman içinde aşılmış⁵² ve zamanla medreselerin en önemli maddelerinden biri haline gelmiştir. Çünkü her müctehid usulde ve furûda tasavvurlara yani tanımlara ihtiyaç duyduğundan bu ilmi yakînî derecede bilmelidir. Ayrıca şerî hükümlerde tasdik yani yargı bulunduğundan mantık ilmi dinî ilimler için vazgeçilmezdir. Nitekim Saçaklızâde'ye göre nahiv ve sarfin kişiyi konuşmada hata yapmaktan koruması gibi mantık ta düşüncede hata yapmaktan korur. Dolayısıyla da ulûm-i İslâmiyededir.⁵³

Müellif mantık ilmini medrese müfredatına yerleştirdikten sonra bu ilmin ilmî münazaralardaki tatbiki olan âdâb ilmine geçer. İlmî tartışmanın küllî kaidelerini veren bu ilim dalına, iktisâr rütbesinde *Taşköprü Şerhi*⁵⁴ ile başlanır. Daha sonra da iktisâd rütbesinde *Âdâb-ı Semerkandî*⁵⁵ üzerine yapılan *Mesûd-i Rûmî Şerhi*⁵⁶ okunur. Semerkandî'nin bu eseri muhtasar bir çalışma olmakla beraber küllî bir münazara teorisi sunan ilk çalışmadır. Ancak müellif eseri değil şerhini zikretmiş ayrıca bu şerh üzerine yapılmış 21 tane *ta'likât* olduğunu söylemiştir. Ancak bu *Şerh* üzerine yapılan haşiye ve *ta'likâtların* sayısının daha fazla olduğu tespit edilmiştir.⁵⁷ Yine aynı rütbede küçük olmakla birlikte pek çok meseleyi havi *Hüseyn Efendi, haşiyeleriyle* birlikte okunur. Burada kastedilen, Semerkandî sonrası Osmanlı ilim havzasında telif edilmiş *Huseyniyye* olarak meşhur olan *Risâle fi Âdâbi 'l-Münâzara*

52 Mantiğa yöneltlen eleştiriler ve Gazzâlî sonrası mantık ilminin durumu için bkz: Feruh Özpilavcı, "Gazzâlî'nin Mantık İlmini Meşrulaştırmasının Mantık Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *İslami İlimler Dergisi*, yıl.7, cilt. 7, S.13, 185-198.

53 Saçaklızâde de mantığın zaman içinde İslâmî ilimlerden biri haline gelişine dair vurguyu görüyoruz. Bkz: *Tertibu 'l-Ulûm*, 139-140; *Tercümesi*, 174-175.

54 Taşköprülü-zâde'nin *Âdâbü 'l-Bahs ve 'l-Münâzara* adlı eserine yine kendi yazdığı şerhtir.

55 Şemsuddin Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkandî (ö. 702 /1303)'ye ait bir eser olup, kaynaklarda *Risâle-i Mevlana Şemsuddin es-Semerkandî, Âdâb el-Fazıl Şemsuddin, Hüseyniyye, Âdâb el-Fazıl es-Semerkandî*, ve *er-Risâletü 's-Semerkandî fi Âdâbi 'l-Bahs* şeklinde de geçmektedir.

56 Kemaluddin Mes'ud b. Hüseyin eş-Şirvanî (ö. 905 / 1499- 1500)'nin *Şerh-i Mes'ud-i Rûmî, Şerhu 'l-Muhakkik Kemaluddin eş-Şirvanî, Mes'ud-i Rûmî* ve *Mes'ud* adlarıyla da geçen bu şerhi bu eser üzerine yapılmış şerhlerin en meşhurdur.

57 Şerh üzerine yapılan haşiye ve *ta'likâtlar* için bkz: Adem Güney, *Kemalüddin Mesud b. Hüseyin eş-Şirvânî'nin (905/1500) Şerhu Âdâbi 's-Semerkandî Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi*, (yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2010), 49-62.

adlı muhtasar eserdir.⁵⁸ Metne, kendi yazdığı *Şerh*⁵⁹ de dahil olmak üzere şerh ve haşiyeler⁶⁰ yazılmıştır. Hüseyin Efendi metninde hem kapalı kalan konuları açmış, bazı konularda takdim-tehir yapmış hem de Semerkandî ve İcî'nin işlediği konuları tafsilatlandırmıştır. Bu da metin ve haşiyesinin Osmanlı medreselerinde ilgiyle karşılanmasını sağlamıştır. Talebe bundan sonra *Kâdî Adud Metni*'ni,⁶¹ *şerhi Hanefiyye ve hâşiyesi Mîr* ile beraber tahkik ve tedkik ederek okursa iktisâdın yukarı rütbesine varmış olur. Aslında *Kâdî Adud Metni* yalnız başına iktisârın aşağı rütbesidir. Adudüddin el-İcî'nin (ö. 756/ 1355) bu muhtasar ve müfid âdâb risâlesi, münâzara ilmi tarihi içerisinde küllî bir tartışma teorisinin ilkelerini ve yöntemini ortaya koyması bakımından son derece önemlidir. Ancak metin yalnız başına okutulmamış, tamamlayıcısı Muhammed et-Tebrîzî'ye (ö. 900 / 1494) ait *Şerhi*⁶² ve bu *Şerh* üzerine Mîr Ebu el-Feth Muhammed es-Saîdî (ö. 875 / 1470 civarı) tarafından yazılmış bir *Hâşîye* ile beraber okutulmuştur.

Kevâkib'teki bu mantık ve ilmu'l-âdâb ve'l-münâzara vurgusunu Saçaklızâde'nin *Tertîb*'inde de buluyoruz. Hatta bunlara ek olarak aynı dönemde Müneccimbaşı'nın (ö. 1205/1732) *İlmu Âdâbi'l-Mütâlaa* adlı bir ilmî disiplin kurması da göz önünde bulundurularak XVII. y.y. da zayıflayan *tahkîk* yönteminin yeni bir sürece girdiği söylenebilir.⁶³ Saçaklızâde'nin ana meseleleri/metinleri okumadan ve anlamadan şerh ve haşiyelerin müzakere edilmesini eleştirmesi⁶⁴ de bu çerçevede değerlendirilmelidir. Yani XVIII. yüzyılda tahkik yöntemi tekrar ihya edilmiş ve bilgi yeniden tanımlanmıştır. O kadar ki bu vurgu XVII. yüzyılın sonunda başlayan ve XVIII. yüzyılda artarak devam eden ve Gelenbevi'de (ö.1205/1791) zirve yapan mantık ve âdâb alanlarındaki telifatın da en önemli nedenidir. Bu ilgi

58 Eser Semerkandî, Hüseyin Şah Çelebi el-Âmâsî (ö.918/1512), Hüseyin Şah el-Adanavî'nin (ö. 1670 sonrası) ve Şah Hüseyin b. Abdullah Antâkî (ö.1130/1718) gibi farklı âlimlere nisbet edilmekle beraber Adanavî'ye aidiyeti daha muhtemeldir. Eserin aidiyet probleminin tartışıldığı çalışma için bkz: Muhammed Çelik, "Hüseyin Şah Çelebi en-Niksârî el-Amâsî'nin bir Âdâb Risalesi Var mıdır?", Uluslararası Amasya Alimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı II (Amasya:2017), 375-380.

59 Müellif haşîye demekle birlikte eserinin adı *Şerhu Âdâbi'l-Huseyniyye*'dir.

60 Hatibzâde Mehmed b. Ömer Dârendevî (ö. 1152/1739), Muhammed b. El-Hâmid el-Kefevî (ö. 1168/1754), Akkirmânî Mehmed b. Mustafa (ö. 1174/1761) metne hâşîye yazan alimlerden bazılarıdır. Şerhleri ve haşiyeleri için bkz: Muhammed Çelik, "Hüseyin Şah Çelebi...", 376-377.

61 Adudüddin el-İcî'nin *Risâletü'l-Âdâb ve'l-Münâzara* adlı eseridir. *el-Âdâbu'l-Adudiyye, er-Risâletü'l-Adudiyye* olarak da anılır.

62 Bu şerh kaynaklarda *Şerhu Mevlâna Muhammed el-Hanefî et-Tebrizî ve Şerhu Âdâbi'l-Adudüddîn* şeklinde de geçmektedir.

63 İslam Düşünce Atlası'nda 'Muhasebe Dönemi' olarak adlandırılan bu dönem için bkz: İhsan Fazlıoğlu, "Muhasebe Dönemi", <https://islamdusunceatlası.org/muhasebe-donemi>.

64 Saçaklızade, *Tertîbu'l-Ulûm*, s.80-81; *Tercümesi*, 122-123.

ve telifatdaki artış kendini medrese ders müfredatında da açıkça göstermektedir. Mantık, o dönemde burhânî bilginin âleti olması, âdâb da bu bilginin tahsili için yapılacak müzakere ve münakaşaların yöntemini belirlemesi açısından dikkate alınmış; neredeyse bu yüzyılda yaşamış önemli alimlerin hemen hepsi bu alanlarda metinler üretmiştir. Talebeye de bu alandaki bilgi aktarılmıştır.

Müellife göre bundan sonra iki yol vardır. Bazıları meânî ilmine başlayıp iktisâr seviyesinde Celâluddîn Muhammed b. Abdurrahman el-Kazvî'nin (ö. 739/1338) *Miftâhu'l-Ulûm*'un üçüncü bölümüne yazdığı ve aslını gölgede bırakan *Telhîs*'i, iktisâd seviyesinde *Şerhi Muhtasar*'ı ve istiksâ seviyesinde olan *Mutavvel*'i⁶⁵ ya da *İzâhu'l-Ma'ânî*'yi⁶⁶ okutur. Burada zikredilen tüm eserlerin kaynağının *Miftâhu'l-Ulûm* olduğu düşünülürse Osmanlı medreselerindeki belagat öğretimini Sekkâkî'nin (ö.626/1229) belirlediği söylenebilir. Ancak *Mutavvel* ilmin tüm konularını delilleriyle beraber tartışan bir eser olup, serdettiği malumatı anlamak başka ilimleri bilmeyi de gerektirir. Dolayısıyla bazıları ilm-i hikmeti ve diğer âlî ilimleri okutup daha sonra meânî ilmine geçerler. *Muhtasar* ve *Mutavvel* beyan ve bedî ilimleri de kapsadığından bu ilimlere dair başka bir kitap okutmazlar. Belki meânî, beyan ve bedîyi içine alan *Elfiyye-i Halebî*'yi⁶⁷ ezberlerler.

Bundan sonra nazarî hikmete başlama zamanı gelmiştir. Bu ilme Esîrüddin Ebherî'nin (ö. 663/1265) mantık, tabîyyat ve ilahiyat olmak üzere üç ana bölümden oluşan *Hidâye Metni* eseri okunarak başlanır. Bu iktisâr rütbesidir. *Hidâyetü'l-Hikme* İslam dünyasındaki meşşâî felsefe geleneğini talimî boyuta taşıyan bir el kitabı mesabesindedir. Bu boyutuyla İran ve Hint alt kıtası ile Osmanlı medreselerinde felsefe okuturken başvuru olan ilk eser olmuştur.⁶⁸ İktisâd rütbesinde bu eser üzerine Kadî Mîr diye tanınan Kemaluddin Meybûdî'nin (ö. 909/1503-1504) yaptığı *Şerh* ve Muslihuddîn Lârî'nin (ö. 979/1572) bu şerh için yazdığı *Hâşiye* beraberce okunur.⁶⁹ İktisâdın yukarı rütbesi ise *Hikmetü'l-Ayn* kitabıdır. Necmüddin el-Katibî (ö. 675/1277) bu eseri *Aynü'l-Kavâid* adlı kendi eserine ilahiyyât ve tabiiyyât konularını

65 *Mutavvel* ve *Muhtasar* Teftâzânî'nin *Telhîsu'l-Miftâh* üzerine kaleme aldığı biri uzun diğeri daha kısa olan iki şerhidir. Her ikisi de büyük ilgi görmüş, farklı seviyelerde medreselerde okutulmuşlardır.

66 Hatîb el-Kazvî'nin yukarıda adı geçen *et-Telhîs* adlı eseri üzerine yine şerh mahiyetinde yazdığı eseridir.

67 Manzum eser İbrahim b. Muhammed el-Halebî'ye (ö. 850/1446) aittir.

68 Abdullah Yormaz, "Muhâlif Bir Metin Nasıl Okunur? Osmanlı Medreselerinde Hidâyetü'l-Hikme", *Divan İlmi Araştırmalar*, 18 (2005/1), 183.

69 Kadî Mîr Meybûdî'nin bu önemli şerhine Lârî dışında Muhammed Halhâlî, Lutfullah b. İlyas er-Rûmî (ö. 929/1522), Emir Fahreddin el-Esterâbâdî (ö. 1040/1630) gibi pek çok âlim şerh yazmıştır. Şerhleri için bkz: Abdulkuddûs Bingöl, "Ebherî, Esîrüddin" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 75-76.

ilave ederek hazırlamıştır. Bu eser el-Ebherî'nin eserinden sonra medreselerde okutulan hikmet sahasının ikinci önemli kitabıdır. Müellif istiksâ rütbesini isteyene de *Kütüb-i Şeyheyn*'in yani Fârâbî ile İbn Sînâ'nın eserlerine müracaat edilmesini tavsiye eder.

Mantık ve felsefe derslerini böylece tamamladıktan sonra öğrenci kelâm ilmine geçer. Bu ilmin okutulmasının hedefini, talebenin felsefeciler ile kelâmcılar arasındaki farkı görmesi ve Allah Teâla'nın sıfatları ve evsafı hakkındaki dini inancı tashih ve tahkik olarak belirler. Bu ilme, akaide dair temel meseleleri içeren *Ömer Neseî Risâlesi*'ni⁷⁰ okuyarak başlar. Delillerden tecrid edilmiş bu küçük risale iktisâdın aşağı rütbesidir. Sonra Teftâzânî'nin bu eser üzerine yazdığı *Şerhu'l-Akâid*, Molla Hayâlî diye bilinen Ahmed b. Musa'nın (ö. 862/1458'den sonra) kaleme aldığı *Hayâlî Hâşiyesi*yle birlikte okunur. *Hâşîye* pek çok konuyu içine aldığından bu okuma yukarı iktisâd rütbesine yakın olur. Müellif bu *Hâşîye* üzerinde özellikle durarak İslam dünyasında çok şöhretli olup üzerine dört yüz-beş yüz kadar hâşîye yazıldığını özellikle vurgular. Bunlardan sonra Celâlüddin Devvânî'ye (ö. 908/1502) ait, konusu Allah Teâla'nın varlığını ispat olan *İsbât-i Vâcib*⁷¹ ve müteallikâtıyla beraber *Akâid-i Celâl*⁷² okutulur. Müellifin yalnız “vücut-i Barî'yi isbat konusunda olan” vurgusundan dolayı *İsbât-i Vâcib* ile *Risâletü'l-Kadîme fî İsbât-i'l-Vâcib* versiyonunu kastettiğini anlıyoruz. Zira bu eserin ‘eski’ ve ‘yeni’ olmak üzere iki versiyonu mevcuttur. Ancak ‘yeni’ versiyonu sadece isbât-ı vâcib konusunu değil klasik bir kelâm kitabının ilahiyât bölümünde yer alan konuların hemen hepsini ihtiva etmektedir.⁷³ Artık talebenin zihni iktisâdın yukarı rütbesinde Adudüddin el-Îcî'nin *Mevâkıf*’ı ya da istiksâ rütbesinde Seyyid Şerif Cürcânî'nin *Şerh-i Mevâkıf*’ını okumaya hazırdır. Yüksek kelâm kitaplarından sayılan ve konuları etraflıca tartışan *Şerh-i Mevâkıf*’ın hızlıca okunmasını (sürgün yollu okuma) salık veren müellif bu eserin sindire sindire etraflıca okunmasına ömrün yetmeyeceğini söyler. Bazıları da biraz daha aşağı mertebede olan *Şerh-i*

70 Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed en-Neseî'nin (ö. 537/1142) *Akaidü'n-Neseî* diye de bilinen eseridir. Eserin şerhleri, şerhleri üzerine yazılan hâşiyeler hatta hâşiyeleri üzerine yazılan hâşiyeler büyük bir literatür oluşturmaktadır. Bu literatür için bkz: Yusuf Şevki Yavuz, “Akaidü'n-Neseî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2:217-219.

71 Celâlüddin ed-Devvânî'ye ait (ö. 908/1502) *Risâle fî İsbât-i'l-Vâcib* adlı eseridir.

72 Diğer adıyla *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye*, Adudüddin el-Îcî'nin *el-Akâidi'l-Adudiyye*'si üzerine Celâlüddin ed-Devvânî'nin yaptığı şerhtir. “Müteallikâtıyla beraber” kaydı Devvânî'nin bu önemli eserinin üzerine yazılmış Siyâlkutî, Gelenbevî ve Edirnevî hâşiyeleri ile beraber okutulduğunu gösterir. Zira Osmanlı medreselerinde uzun süre okutulmuş eser bu hâşiyelerle birlikte pek çok defa da basılmıştır.

73 Harun Anay, “Devvânî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 257-262.

Makâsıd'ı okuturlar. Bu cümle de Osmanlı medreselerinde Teftâzânî'nin *Şerhu 'l-Makâsıd*'ının Cürçânî'nin *Şerhu 'l-Mevâkıf*'ından daha alt seviyede görüldüğüne işaret etmektedir.⁷⁴ Bu noktada dikkat çekici bir hususu zikretmek gerekir. 1453-1600 arasında Osmanlı ilim kamuoyunda en çok tartışılan ve üzerine metin yazılan, adına da medrese açılan Tûsî'nin *Tecrid*'i, İsfehânî'nin *Şerh*'i ve Seyyid Şerîf'in *Hâşiye*'si müfredatta yoktur. Bu, müfredatın değişkenliğine dair açık bir örnektir.

Şerhu 'l-Mevâkıf ve *Şerhu 'l-Makâsıd* aslında birer kelâm kitabı olmakla beraber aynı zamanda alet ilimlerinin hepsi, hikmet (felsefe), heyet (astronomi), hendese (geometri) ve hisâb (matematik) ilimleri hakkında tafsilatlı nazarî bilgileri ihtiva eder. Dolayısıyla bu kitapların okunması demek söz konusu ilimlerde de söz sahibi olmak demektir. Bu sebeple öğrenci hendese ve hisâbı müstakil olarak okumaz, ancak bu şerhler okunurken bu iki ilme dair bilgi müzakere edilir. Böylece talebeler bu ilimler hakkında bir alt yapıya sahip olarak derslere başlamış olurlar. Hendesede iktisâr seviyesinde Şemseddin es-Semerkindî'nin (ö. 702/1303) Öklid'in *Elemanlar* adlı eserinden alınmış 35 temel önerme hakkındaki *Eşkâl-i Tesîs* adını verdiği kitap okunur. Bu eser geometride iktisâr rütbesinde okutulan bir kitaptır. Sonrasında tafsilatlı bilgi elde etmek için istiksâ rütbesinde Öklid'in (ö. M.Ö. III. yüzyıl) geometrinin temel ilkelerini içeren *Elemanlar (Usûlü 'l-hendese, Kitâbü 'l-Usûl)* adlı kitabı okunur. Bu kitaplar bittikten sonra hisâb ilmine geçilir. İktisâr rütbesinde *Bahâiyye*⁷⁵ okunur. Bu eser iktisâr rütbesinde olmasına rağmen bu kitapla birlikte *Bahâiyye*'nin iki şerhi *Ramazan Efendi*⁷⁶ ve *Çellî*⁷⁷ şerhleri okunursa yukarı iktisâd rütbesine yakın olunur. Astronomi ilmine gelince hayal ve faraziyelerden ibaret olup hendeseye göre daha zor olduğundan müstakil olarak okumak üzere medreselerde daha sonraya ertelenmiştir.

74 Seyyid Şerîf Cürçânî'nin ve eserlerinin Osmanlı medreselerinde edindiği imtiyazlı konum ve Teftâzânî ile karşılaştırılmasını görmek için bkz: Osman Demirci, *Osmanlı Medreselerinde Kelam Öğretimi* (İznik, Bursa, Edirne, İstanbul), (doktora tezi, Marmara Üniversitesi 2012), 58-61.

75 XVI. yy.'ın ikinci yarısında yetişen matematikçilerden Bahâuddîn Muhammed b. Huseyn el-Âmilî'nin (ö. 1031/1622) *Risâle-i Bahâiyye* olarak da bilinen *el-Hulâsa fî 'l-Hisâb* adlı eseridir.

76 Ramazan b. Ebu Hureyre el-Cezerî el-Kadîrî'nin (1076/ 1665'de sağ) *Hallu 'l-Hulâsa li-Ehli 'r-Riyâse* adlı eseridir.

77 Ömer b. Ahmed el-Maî el-Çellî'nin (ö. 1661-62) *Talîkât ale 'l-Mevâizi 'l-Müşkile ve Tenbihât ala Rumûzi 'l-Mebâhisi 'l-Mudile mine 'r-Risâleti 'l-Bahâiyye* adlı eseridir. Osmanlıdaki matematik ilminin eğitimini ve bu eğitim içerisinde el-Çellî'nin yerini görmek için bkz: Elif Baga, "XVI. Ve XVIII. yüzyılda Osmanlı Matematik Eğitiminin İzini Sürmek: Ömer el-Çellî'nin Bahâî Şerhi", *Keşf-i Kadimden Vaz-ı Cedide: İslam Bilim Tarihi ve Felsefesi*, (İstanbul: Divan Kitap, 2019), 273-286. Elif Baga, çalışmasında kaynaklarda müellifin ölüm tarihi ve ismi konusundaki farklı görüşleri de değerlendirmiştir.

Bir de derse ihtiyaç duyulmayan konular vardır ki talebe bu konuları Salı ve Cuma olmak üzere tatil günlerinde ya da yaz günlerinde mesire yerlerinde müzakere ederler. Bu konular; “**hisâb** ve ‘**ilm-i hendese** ve **üstürlâb** ve **rub‘** ve **misâha** ve ‘**ilm-i hisâb-ı Hindî** ve **Kıbtî** ve **Zencî** ve ‘**ilm-i ‘ıkdî’l-asâbi** ve ‘**ilm-i ref‘î’l-eskâl** ve ba‘zı bu misillî müstakillen derse muhtâc olmayan”⁷⁸lardır. Kışın geceleri de sohbet eder “**mu‘ammâ** ve **elgâz** ve **muhâdarât** ve **tevârîh** ve **ebyât** ve ‘**arûz** ve **devâvîn**” okuyup müzakere ederler. Hatta bazıları garib ilimlere bile müttali olmayı diler ancak hocaları buna izin vermez. Osmanlı devletinde eğitim kurumları medreseler olmakla birlikte farklı mecraların da eğitim için kullanıldıkları anlaşıyor. Mesela matematik ve geometri derslerinin medreselerin yanı sıra tekke ve zaviyelerde de verildiği istinsah edilen bazı eserlerden anlaşılmaktadır. Aynı şekilde şiir, müfredatta bizatihi yer almamakla birlikte medrese dışı mecralarda okunmuş, teorisi yapılmıştır.

Kelâm ilminden sonra fıkıh usulü ilmine giriş yapıp; iktisâd seviyesinde *Tenkîh şerhi Tavzîh*⁷⁹ ile başlanır. Teftâzânî’nin kaleme aldığı hâşiyesi *Telvîh*⁸⁰ ile okunursa istiksâya yakın olur. Hem *Tavzîh* hem de *Telvîh* Osmanlı coğrafyasında çok ilgi gören iki eser olup üzerlerine pek çok çalışma yapılmıştır. Bu eserleri iyi kavrayıp konularını eleştirel bir bakışla ele alabilmek alimlerin ilmi seviyeleri için bir kıtas kabul edilmiştir. Yine iktisâd seviyesinde İbnü’l-Hâcib’in (ö. 646/1249) *Muhtasar-ı Müntehâ*’sı⁸¹ okutulur. Bu noktada müellif, mantık ilminin fıkıh usulü ilminin temelini teşkil etmesinden dolayı bu ilme başlamadan önce öğrencinin mantık ilmi meselelerini gözden geçirmesi gerektiğini hatırlatır. İbnü’l-Hâcib’in *Muhtasar-ı Müntehâ*’sı kısa ve veciz olduğundan anlaşılması zordur. Dolayısıyla da İcî’nin şerhi *Adud* ve bu şerhe Seyyid Şerif Cürcânî’nin yazdığı hâşiyesi *Seyyid* ile beraber okunur. Aynı şerhe Teftâzânî’nin de meşhur bir hâşiyesi bulunmakla birlikte müellif yine Seyyid Şerif’in hâşiyesini tercih etmiştir. Erzurumlu İbrahim Hakkı da eserin ilm-i usul-i fıkıhta küllileri verdiğini kaydeder.⁸² Bundan sonra

78 *Kevâkib-i Seb'a*, 58b; *Kevâkib-i Seb'a Risâlesi*, 77.

79 Sadrü’ş-Şerî’a Ubeydullah b. Mesud Buhârî (ö. 747/1347) tarafından telif edilen *Tenkîhu’l-Usûl* adlı esere yine kendisi tarafından yapılan şerhtir. Şerhin tam adı *et-Tavzîh fî Hall Çavâmizi’t-Tenkîh*’tir. Medreselerde fıkıh usulü eğitiminde çok önemli yer tutan eser ve şerhi için bkz: Yasin Kurban, “Medreselerde Temel Fıkıh Usulü Eseri Olarak Okutulan *Tenkîhu’l-Usûl* ve *Tavdîhu’t-Tenkîh*”, *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler*, (Muş: M. Ş. Ü. Yayınları, 2013), 637-654.

80 Literatürde *Telvîh* diye tanınan eserin tam adı *et-Telvîh ilâ Keşfi Hakâiki’t-Tenkîh*’dir.

81 İbn Hacıb diye tanınan Cemaluddin Osman b. Ömer (ö. 646/1249) fıkıh usulüne dair *Munteha’s-Sûl ve ‘l-Emel fî İlme’l-Usûl ve ‘l-Cedel* adlı bir eser kaleme almış; daha sonra bu eserini ihtisar ederek ismini *Muhtasar-ı l-Muntehâ* koymuştur.

82 Şükran Fazlıoğlu, “Ta‘lîm ile İrşâd Arasında...”, 161.

istiksâ seviyesinde Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) tüm konuları ince bir tasnîfe ve mantıkî bir tahlile tabi tutarak ele aldığı *Fusûl-i Bedâyi'* adlı kitabı okunur. Müellif tam adı *Fusûlü'l-Bedâyi' fî Usûli'sh-Şerâyi'* olan yetmiş-seksen cüz'lük bu eserin aşama aşama okunmasını tavsiye eder. İbnü'l-Hâcib'in daha erken dönemlerde (XIV-XV. yüzyıllarda) sarf ve nahiv konusunda medreselerin vazgeçilmez ders kitaplarının yazarı olması yanında fıkıh usulü alanında da önemli bir yere sahip bulunduğunu ayrıca belirtmekte fayda görüyoruz.

Öğrencinin dinî vazifelerini yerine getirmesi zorunlu olduğundan eğitimin bu noktasında haftada bir ya da iki gün fıkıh dersi konulur. Zaten öğrenci daha önce iktisâr rütbesinde *Halebî* ve *Kudûrî* okumuştur. Şimdi iktisâd rütbesinde Burhaneddin el-Merginânî'nin (ö. 593/1197) Hanefî fıkıhına dair *Hidâye Kitabını* okur. Bu eser müellifin *Bidâyetü'l-Mübtedî* adlı eserinin şerhidir. Üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Müellif de eserin şerhlerine “Mu'tenî bir kaç cildten 'ibâret şürûhı vardır” diyerek atıfta bulunmuştur.⁸³ İstiksâ rütbesinde de *Kazî-Han* ve *Bezzâziyye* ile başka kitaplar okunur. Bu noktada temel fıkıh kitaplarını bitiren öğrencilere daha özele inerek alandaki kitaplardan okutulmasını salık verir. Mesela *Bezzâziyye*, Hafızuddin Muhammed el-Bezzâzî'nin (ö. 827/1424) ilk Hanefî imamlarının görüşlerinden hareketle sonraki Hanefî alimlerin verdiği fetvaların derlendiği bir eserdir.⁸⁴ Fıkıh ilminin medrese ders müfredatlarında ayrı bir yeri olduğu müellifin üslubundan da anlaşılmaktadır. Fıkıh ilmi öğrencinin günlük hayatını düzenleyen bilgiyi ihtiva ettiğinden bu ilmin istiksâ rütbesinde iki eser zikrettikten sonra “ve-sâir kütüb-i bî-nihâye tetebbü' ider.”⁸⁵ ibaresiyle bu ilimde okumanın süreceğine işaret eder.

Müellif, kelâm ilmi istiksâ seviyesinde okutulurken hendese, hisâb, heyet gibi ilimleri de ihtiva eden eserlerden bahsetmiş ve burada hendese ve hesap ilimlerinin müfredattaki yerini tamamlamıştı. Heyet ilmini ise sonraya ertelemişti. Fıkıh ilmini tamamladıktan sonra “eger 'ulûm-i mezkûre arasında okumadıysa”⁸⁶ şartıyla tekrar heyet ilmine döner ve iktisâdın orta rütbesi için *Şerh-i Çağmîni*⁸⁷ kitabının ismini

83 *Kevâkib-i Seb'a*, 58b; *Kevâkib-i Seb'a Risâlesi*, 78. Eserin şerhleri ve üzerine yapılan talik, ihtisar, tahrir gibi diğer çalışmalar için bkz: Hamza Arslan, *Hanefî Fıkıhında Şerh Geleneği (el-Hidâye Şerhleri Örneği)*, (doktora tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2022), 47-125.

84 Ahmet Özel, “Bezzâzî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 113-114.

85 *Kevâkib-i Seb'a*, 58b; *Kevâkib-i Seb'a Risâlesi*, 78.

86 *Kevâkib-i Seb'a*, 58b; *Kevâkib-i Seb'a Risâlesi*, 78

87 Şerefuddin Ebû Ali Mahmûd b. Muhammed b. Omer el-Çağmîni'nin (ö. 618/1221) *el-Mulahhas fî İlmi'l-Heyeti'l-Basîte* adlı eserine, Kâdî-zâde el-Rûmî diye tanınan Salâhuddin Musâ b. Mehmed b. Mahmûd (ö. 844/1440 civ.) tarafından yazılmış *Şerh*'dir

verir. *Bircendî Hâşiyesi*yle⁸⁸ okunursa istiksâya yakın olur diye ekler. Bu *şerh* ve *hâşiye* astronomi sahasında Osmanlı medreselerine okutulan temel kitaplardır.

Buraya kadar verilen ilim ve bu ilimlerde okutulan eserlerle beraber alet ilimleri tamamlanmış ve öğrencinin zihni hadis ve tefsir ilmine hazırlanmış olur. Hadis ve tefsir ilimlerine hadis usulü ilmiyle başlanır ve ilk olarak da öğrenci iktisârın yukarı rütbesinde bin beyitlik *Elfiyye*'yi ezberler. Zeynuddin Abdurrahim b. El-Huseyn b. Abdurrahman el-İrâkî'nin (ö. 806/1404) manzum eseri olup tam adı *Tebssiratü'l-Mübtedî ve Tezkiratü'l-Müntehî*'dir.⁸⁹ Müellif eserin 10 tane *şerh* ve ta'likâtı bulunduğunu hatırlatır.⁹⁰ Bu nedenle gerektiğinde bu *şerh* ve *hâşiyelere* dönüp bakılabilir. İktisâd rütbesinde de öğrenci, Şihâbuddîn Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) yazdığı muhtasar ve müfid bir metin olan *Nuhbetü'l-fiker*'i⁹¹ şöhret kazanan *şerhi Ali Kârî*⁹² ile beraber okur. Ali Kârî'nin bu *şerhinin* de müellifin işaretine göre 13 tane seçkin *şerhi* vardır.

Hadis ilmine İlahi Kitap'tan sonra en doğru kitap kabul edilen *Buhârî* ve *Müslim* ile başlanır. Öğrenci biri altıyüz bin diğeri üçyüz bin hadisi ihtiva eden bu hadis külliyatlarını öncelikle usta bir üstad (hoca) ve kâmil bir muhaddisten okur ve nüshasını tashih eder. Burada bu ilmi öğreten hocanın bu işi iyi biliyor olmasının ve hadisçiliğinin vurgulanması bu ilmin medrese sisteminde yer alan ilimler hiyerarşisindeki yerini göstermesi açısından önemlidir. Bundan sonra hadis ilminde maruf *Sahîh*'lerden bazısını okusa bu iktisâd rütbesidir. Daha fazlasını okusa bu da istiksâ rütbesidir. Osmanlı ulemasının çokça rağbet gösterdiği *Buhârî* ve *Müslim*deki hadislerin senedleri ve tekrarları çıkarılmak suretiyle derlenen *Meşârik* ve *şerhi Mebârik* yerine müellif eserlerin bizzat kendilerini zikretmeyi tercih etmiştir.⁹³

Son olarak “maksâd-ı aksâ ve matlab-ı a'lâ” olan tefsir ilmine Allah Teâla'dan feyiz ve yardım alarak başlanır ki bu ilimde iktisâr rütbesi *Kur'ân-ı Kerîm*'in iki

88 *Hâşiye alâ Şerhi'l-Mulahhas fî'l-Heyeti'l-Basîte*, Kâdî-zâde'nin *Şerhu'l-Mulahhas fî İlmi'l-Heyeti'l-Basîte*'sine Abdulâlî b. Muhammed b. Huseyn el-Bircendî'nin (935/1528'den sonra) yazdığı *Hâşiye*'dir.

89 İrâkî, bu eserinde İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'sini 1002 beyitte özetlemiştir.

90 Eserin *şerh*, *hâşiye* ve talikâtları için bkz: Yusuf Teker, *Hadis Usulü Edebiyatında Elfiyyeler; İrâkî ve Elfiyyesi*, (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2006), 74-80.

91 *Nuhbetü'l-Fiker* İbnü's-Salah eş-Şehrezûrî'nin hadis usulüne dair *Mukaddime* adlı kitabına Askalânî'nin yazdığı muhtasardır.

92 Ali el-Kârî olarak tanınan Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî'nin (ö. 1014/1605-06) *şerhidir*.

93 Erzurumlu İbrahim Hakkî'nin müfredatında Sâgâni'nin *Meşârikü'l-Envâr* ile İbn Melek'in bu esere yazdığı *Mebârikü'l-Ezhâr* adlı eserleri yer bulmuştur. Şükran Fazlıoğlu, “Talim ile İrşâd Arasında...”, 161-162.

misli olan tefsirlerdir. Müellif buna Vâhidî'nin *Veciz*⁹⁴ adlı tefsirini örnek verir. Muhtasar bu tefsir, *Tefsîrü'l-Celâleyn*'in başlıca kaynaklarından biridir. Orta hacimde dört ciltlik *Vasî*⁹⁵ adlı tefsirde olduğu gibi *Kur'ân-ı Kerîm*'in üç misli olan tefsirler iktisâd rütbesindeki tefsirlerdir. Örnek yine Vâhidî'dendir. Bundan fazlası istiksâ rütbesidir ki müellif bunun için de Vâhidî'nin *Basît*'ini⁹⁶ örnek olarak verir. Döneminin en önemli tefsirlerinden olan bu eser, başta hadis olmak üzere sahabe, tabiîn, tebeüttiabiîn ve müfessirlerin görüşlerini zikreder; lugavî ve nahvî açıklamalarda bulunur; kıraatlere, fıkıh ve kelâm konularına, ayetlerin nüzul sebeplerine yer verir. Dolayısıyla son merhalede bu tefsirin zikredilmesi tesadüf değildir. Ancak müellif özellikle İstanbul'da bir hoca huzurunda *Kazı Beyzâvî Tefsirinin*⁹⁷ ders-be-ders okunduğunu özellikle vurgular. Bu tefsiri okurken öğrenci şu ana kadar okuduğu tüm ilimleri kaideleriyle birlikte hem hatırlar hem de bu kaideleri uygulama fırsatı bulur. Böylece de zaten asıl hedef olan Yüce Kitab'ın manasına nasıl ulaşacağını hoca eliyle görmüş olur. Görüldüğü üzere müfredatın tümü öğrenciyi bu noktaya getirmek üzere hazırlanmış bir bütündür.

Bu eğitimin sonucunda talib (öğrenci), artık müderris adayıdır. Büyük bir meclis kurulur; ulema da bu meclise iştirak ederler ve talibe ilimleri okutmaya izin verirler. Bu mecliste talib, her bir ilmi kimden okuduğunu ve hocalarının da kimden okuduğunu zikrettiği bir risaleyi bu mecliste okur. Bundan sonra kendi meclis kurup ders okutmaya hak kazanmıştır. Ancak eğitim bitmiş değildir. Kendini zayıf bulduğu ilimlerde o ilmin üstadını buldukça ilim almaya talib olur.

En son olarak müellif tasavvuf ilmini zikreder. Bu Allah'dan gelen feyizle hâsıl olan bir ilimdir. Müellifin, Taşköprülü-zâde'nin *Miftâh*'ındaki temel yaklaşımı takip ederek, burada kastettiği tasavvufun nazarî bir ilim olmadığı söylenebilir. Keşf ve tasfiye yöntemiyle kişi, nefsini tezkiye ederek kendini hazırlar; ilâhî kaynaklı bilgi de kendisine akar (feyz). Bu nedenle nazarî yöntemden farklıdır ve dil, mantık ve matematik gibi âletleri kullanmaz. Doğrudan kalbî bir hazırlık ile nefsi bir cehd ve gayreti gerektirir. Nihâî amacı da tüm eşyanın hakikatinin yaratıcısı Tanrı'nın marifeti ve bu marifete göre yaşamaktır. Bu özellikleriyle tasavvuf, nazarî bir yöntemi takip etmediğinden medreselerde okutulmaz; çünkü zaten büyük oranda pratiğe dayalı bir yapısı söz konusudur. Daha çok tekke, dergâh ve hankâh gibi tasavvufî kurumlarda belirli bir sistematik dahilinde pratik olarak tahsil edilir.

94 Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisabûrî'nin (ö. 468/1076) *el-Veciz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz* adlı eseridir.

95 Tam adı *el-Vasî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd* ya da *el-Vasî Beyne'l-Makbûd ve'l-Basî*'tir.

96 Dönemin en önemli tefsirlerinden olup tam adı *el-Basî fî tefsîri'l-Kurân*'dır.

97 Kâdî diye bilinen Nâsiruddîn Said Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü'l-Tenzîl ve Esrârü'l-Tevîl* adlı eseri olup, elimize ulaşan hemen her müfredat programında zikredilmiştir.

Sonuç

Osmanlı hem mekan olarak geniş hem de zaman olarak uzun bir tarih dilimini kapsar. Bu dönemde telif edilmiş müfredatlar incelendiğinde bunların rastgele hazırlanmadığı arka planda büyük bir felsefi yapıyı barındırdığı görülür. Bu felsefi yapı da kültür ve medeniyetin ilim anlayışına dayanır. Buradan yola çıkarak dönemin ilim anlayışından hareketle hazırlanan tasniflerin müfredatların kaynağı olduğu söylenebilir. Tersten okumayla herhangi bir müfredat da dönemin ilimler tasnifine götürecek mantığı ve malumatı sunar. Öyleyse Osmanlı dönemi müfredatları incelenirken her dönemin kendine has özellikleri olduğuna dikkat edilmelidir. Ancak bunun dışında toplum ve siyasetin ihtiyaçları gibi müfredata akseden başka unsurlar da vardır. Bu sebeple bu çalışmada bir örnek olarak ana hatlarıyla serdedilen *Kevâkib-i Seb'a*'nın hazırlandığı tarihî bağlamın hususiyetlerinin her bakımdan çok iyi değerlendirilmesi gerekir.

XVIII. yüzyılın bu eserinin ana özelliğini anlamamız için belki biraz daha öncesine bakmak gerekir. Kanaatimizce, meselenin kökleri İslâm Düşünce Atlası'nın vurgusuyla Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın başlattığı İstanbul ve Hicâz merkezli tecdîd hareketine kadar gider. Özellikle 1683 ve sonrası gelişmeler, Kâdizâdeliler hareketi, başka bir çalışmamızda '*örnek-bir genç arayışı*' olarak adlandırdığımız süreç, gittikçe hızlanan Batı'dan ve İslâm kültüründen yapılan çeviri hareketleri, XVII. yüzyıl ile XVIII. yüzyılın ilk yarısında artan Batı Avrupa'yla ilişkiler vb. bu süreci beslemiştir. Bu konuda '*örnek-bir genç arayışı*' olarak adlandırdığımız süreci, *Nazmu'l-ulûm* adlı eseriyle başlatan İshak Tokadı'dır (ö. 1100/1689). Akabinde Saçaklızâde Arapça *Tertîbu'l-ulûm*'unu kaleme alır (telifi: 1716). *Kevâkib-i seb'a* ise 1740'da telif edilir. Bu sürecin, modern eğitim kurumlarının kurulduğu, XVIII. yüzyılın sonuna kadar devam ettiği görülüyor: Önce Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (ö. 1194/1780) *Tertîbu'l-ulûm*'u ve sonra Nebî Efendizâde'nin (ö. 1786) *Kasîde*'si.

Yine bu dönemde Müneccimbaşı'nın (ö. 1732) *ilm âdâbi'l-mütâlaa* adlı bir ilmî disiplin kurması ile Saçaklızâde'nin ana meseleleri/metinleri okumadan ve anlamadan şerh ve haşiyelerin müzakere edilmesini eleştirmesi son derece önemlidir. Nitekim Saçaklızâde'nin *Tertîb*'i ile *Kevâkib*'te mantık ve *ilmu'l-âdâb ve'l-munâzara* vurgusu, yöntemlerin ayrışması yanında yeni bir *tahkik sürecinin* başladığını gösterir. O kadar ki bu vurgu XVII. yüzyılın sonunda başlayan ve XVIII. yüzyılda artarak devam eden ve Gelenbevî'de zirve yapan mantık ve adâb alanlarındaki telifatın da en önemli nedenidir. Mantık, o dönemde burhânî bilginin âleti olması, âdâb da bu bilginin tahsili için yapılacak müzakere ve münakaşaların yöntemini belirlemesi açısından dikkate alınmış; neredeyse bu yüzyılda yaşamış önemli âlimlerin hemen hepsi bu alanlarda metinler üretmiştir. Kanaatimizce *Kevâkib*, zihniyet bakımından güçlü bir tarihî arka-plana sahip olmakla birlikte,

yukarıda işaret edilen kendi çağının izlerini taşıyan ve klasik *tasnîf* anlayışı etrafında, kendine kadar ki teşebbüsleri de dikkate alarak yenilenmiş bir *tertîbi* dillendiren bir çalışmadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Alpyağıl, Recep. “Taksîm-i ulum Gelenek-inin Kayıp bir Halkası Olarak Emrullah Efendi’nin İlm-i Hikmet/Felsefe Adlı Eseri”. *Tanzimat Sonrası Türk Düşüncesinde İlimler Tasnifi*. İstanbul: Çizgi, 2022, s. 257-268.
- Anay, Harun. “Devvânî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1994. 9: 257-262.
- Arıcı, Müstakim. “Temel Problemler Ekseninde Tasnîfu’l-ulûm ve Enmûzecü’l-ulûm Literatürleri”. *İlimleri Sınıflamak: İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019, s.35-45.
- Arslan, Hamza. *Hanefî Fıkhdında Şerh Geleneği (el-Hidâye Şerhleri Örneği)*. Doktora tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2022.
- Baga, Elif. “XVI. ve XVIII. yüzyılda Osmanlı Matematik Eğitiminin İzini Sürmek: Ömer el-Çellî’nin Bahâî Şerhi”. *Keşf-i Kadimden Vaz-ı Cedide: İslam Bilim Tarihi ve Felsefesi*. İstanbul: Divan Kitap, 2019, s.273-286.
- Bingöl, Abdulkuddüs. “Ebheri, Esirüddin” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1994. 10: 75-76.
- Çelik, Muhammed. “Hüseyn Şah Çelebi en-Niksârî el-Amâsî’nin bir Âdâb Risâlesi Var mıdır?”. *Uluslararası Amasya Alimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı II*. Amasya:2017, s.375-380.
- Demirci, Osman. *Osmanlı Medreselerinde Kelam Öğretimi* (İznik, Bursa, Edirne, İstanbul). Doktora tezi, Marmara Üniversitesi 2012.
- Fazlıoğlu, İhsan. Muhasebe Dönemi, <https://islamdusunceatlası.org/muhasebe-donemi>.
- Fazlıoğlu, Şükran. “Genel ile Özel Arasında Osmanlı Tasnifu’l-ulum Literatürüne Giriş”. *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, Eylül 2019, Sayı 40, s. 51-61.
- Fazlıoğlu, Şükran. Language as a Road to the Being: Language Analysis and Practice of Arabic in the Ottoman Period”. MESA, 2002.
- Fazlıoğlu, Şükran. “Manzûme fî Tertîbi’l-kütüb fî el-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları”. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2003, sy.1, s.97-110.
- Fazlıoğlu, Şükran. “Miftâhu’s-Se’âde ve Misbâhu’s-Siyâde Adlı Eseri Çerçevesinde Taşköprülüzâde’nin Dil ve Dil Bilimleri Anlayışı”. *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Cilt:24, sayı.46, (2019/1), s.121-142.

- Fazlıoğlu, Şükran. “Nebî Efendizâde’nin Kasîde fî el-Kütübî’l-meşhûre fî el-Ulûm’una Göre bir Medrese Ders Talebesinin Ders ve Kitab Haritası”. *Kutadgubilig*, 2003, sy.3, s.191-221.
- Fazlıoğlu, Şükran. *Örnek Bir Genç Olmak XVII. Yüzyılda İshak Tokadi’nin Nazmu’l-Ulûm Adlı Eserinde Zihniyet ve İlimler*. İstanbul: Ketebe, 2020.
- Fazlıoğlu, Şükran. “Talim ile İrşad Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Medrese Ders Müfredatı”. *Divan İlmi Araştırmalar*, 2005/1, sy18, s.115-173.
- Gazzâlî. *İhyâü ’Ulûmu ’d-Dîn*. thk. Komisyon, 3. bs. Beyrut-Lübnan: Dâru’l-minhâc, 1437/2016.
- Güney, Adem. Kemalüddin Mesud b. Hüseyin eş-Şirvânî’nin (905/1500) Şerhu Âdâbî’s-Semerkindi Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi. Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2010.
- İbnü’l-Ekfânî. *İrşâdu’l-Kâsîd ilâ Esnâ’l-Mekâsîd*. thk. Mahmud Fâhûrî, Muhammed Kemal ve Dr. Huseyn es-Siddik. Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşirün, 1998.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Kevâkib-i Seb'a Yedi Gezegen Fransız Aynasında Osmanlı Kültürü*. Ankara: TÜBA, 2022.
- İnce, Nazife Nihal ve Rıfat Atay. “Tertîbu’l-Ulûm ve Kevâkib-i Seba’daki Öğrenim Kademeleri Benzerliği Üzerine”. *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi (TARR)*, 4 (4), s. 505-519.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. *XVIII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye’de İlim ve İlmiyeye Dair bir Eser; Kevâkib-i Seb'a Risâlesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.
- Kömbe, İlker. “Osmanlı-Türk Düşüncesinde Münazara İlmi ve Abdünnafi İffet’in Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevî Adlı Risalesi”. *Divan İlmi Araştırmalar*, sy.20 (2006/1) s.119-167.
- Kurban, Yasin. “Medreselerde Temel Fıkıh Usulü Eseri Olarak Okutulan Tenkihu’l-Usûl ve Tavdihu’t-Tenkih”. *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler*. Muş: M. Ş. Ü. Yayınları, 2013, s.637-654.
- Harun Kuşlu, “Klasik Dönemde Mantık”, <https://islamdusunceatlası.org/islam-dusuncesinde-mantik-tesekkulu-ve-gelisimi>.
- Harun Kuşlu, “Muhasebe Dönemi’nde Mantık”, <https://islamdusunceatlası.org/muhsebe-doneminde-mantik>.
- Mechul, *Kevâkib-i Seb'a*, Bibliothèque Nationale, Supplement Turcs, nr.196.
- Özel, Ahmet. “Bezzâzî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1992. 6: 113-114.
- Özel, Ahmet. *Hanefî Fıkıh Alimleri*. Ankara : TDV Yayınları, 2006.
- Özervarlı, M. Sait. «Tehzibü’l-mantık ve’l-keîâm», Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 2011. 40:331-332.
- Özpilavcı, Ferruh. “Gazzali’nin Mantık İlmini Meşrulaştırmasının Mantık Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”. *İslami İlimler Dergisi*, yıl.7, cilt. 7, S.13, s. 185-198.Saçaklızâde. *Takrîru Kavânîni fî’l-Âdâb*. İstanbul, 1279.
- Saçaklızâde. *Tertîbu’l-Ulûm*. thk: Muhammed b. İsmail Seyyid Ahmed, Beyrut: Dâru’l-beşâiri’l-İslâmiyye, 1988.
- Saçaklızâde. *Tertîbu’l-Ulûm*. terc: Zekeriya Pak, M. Akif Özdoğan. Kahramanmaraş: Ukde kitaplığı, 2009.
- Tak, Ekrem ve Bilgin Aydın. “XVII. Yüzyılda İstanbul Medreselerinde Okutulan Kitaplar (Tereke Kayıtları Üzerine bir Değerlendirme)”. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları (DEA)*, Bahar, 2019, (19), s.183-236.

Taşköprülü-zâde. *Miftâhu's-Se'âde ve Misbâhu's-Siyâde*. Beyrut: Darü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1985.

Teker, Yusuf. *Hadis Usulü Edebiyatında Elfiyyeler, Irâkî ve Elfiyyesi*. Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Akaidü'n-Nesefî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1989. 2:217-219.